

Mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u 16. stoljeću

Barbaroša, Šime

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:190370>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Diplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Šime Barbaroša

**Mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u
16. stoljeću**

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Diplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u 16. stoljeću

Diplomski rad

Student/ica:

Šime Barbaroša

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Kristijan Juran

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Šime Barbaroša**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u 16. stoljeću** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 7. prosinca 2020.

Sadržaj

1.	<u>Uvod</u>	1
2.	<u>Dalmacija u 16. stoljeću</u>	3
2.1.	<u>Mletačka uprava</u>	9
2.2.	<u>Mletačko-osmanski sukobi</u>	14
3.	<u>Mletački vojni sustav u Dalmaciji u 16. stoljeću</u>	19
3.1.	<u>Utvrde</u>	27
3.1.1.	<u>Zadar</u>	30
3.1.2.	<u>Šibenik</u>	37
3.1.3.	<u>Trogir</u>	44
3.1.4.	<u>Split</u>	47
3.1.5.	<u>Omiš</u>	52
3.2.	<u>Vojne postrojbe</u>	55
3.2.1.	<u>Teritorijalna vojska (cernide)</u>	55
3.2.2.	<u>Profesionalne pješačke, konjaničke i mornarske postrojbe (Stradioti, Ultramarini, Croati a cavallo i Barche armate croate)</u>	58
3.3.	<u>Galjoti</u>	64
3.3.1.	<u>Obveza služenja na galiji</u>	64
3.3.2.	<u>Postupak određivanja i plaća galijota</u>	67
3.3.3.	<u>Kažnjeničke galije</u>	68
4.	<u>Zaključak</u>	70
5.	<u>Popis literature</u>	73
6.	<u>Prilozi</u>	76
7.	<u>Sažetak</u>	78
8.	<u>Summary</u>	79

1. Uvod

Cilj je ovog diplomskog rada istražiti i prikazati mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u 16. stoljeću. Kao što je poznato, Mletačka Republika 1409. godine od Ladislava Napuljskog otkupljuje njegova prava na Dalmaciju. Mletački vojnici ulaze u Zadar 31. srpnja 1409., no borbe su u Dalmaciji potrajale sve do 1420. godine. Prilikom uspostave vlasti Mletačka Republika trebala je voditi računa i o organizaciji vojnog sustava u Dalmaciji, prvenstveno zbog osiguranja vlastitih trgovačkih interesa na Jadranu, čija je istočna obala bila od vitalne važnosti za njezinu pomorsku komunikaciju. Osmanska osvajanja u 15. stoljeću izravno su ugrozila mletačku dominaciju pomorskom trgovinom, pa dolazi do buđenja svijesti u Senatu kako je potrebno osnažiti fortifikacije i vojne postrojbe dalmatinskih gradova, s izričitim naglaskom na očuvanje najvažnijeg uporišta, Zadra. U 16. stoljeću dolazi do promjene u načinu ratovanja, izbjegavaju se borbe na otvorenim poljima dok se vojska zadržava unutar utvrđenih gradova, koje neprijatelj opsjeda s teškim topovskim naoružanjem. Koliko i na koji način mletačka vlast obnavlja stare i izgrađuje nove utvrde u stilu „alla moderna“ duž Dalmacije problematizirati će se u radu na primjerima fortifikacija Zadra, Šibenika i Trogira. Osmanske trupe tijekom 16. stoljeća harale su Dalmacijom, razorena je i popaljena okolica Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, pa će se u radu nastojati dobiti uvid u organizacijske i financijske napore koje je Mletačka Republika ulagala u obranu Dalmacije u 16. stoljeću te njezine planove za očuvanje dalmatinskih gradskih uporišta. Rad se također bavi i mletačkim kopnenim vojnim postrojbama u 16. stoljeću, teritorijalnom i plaćeničkom vojskom, domaćim i stranim postrojbama (konjičkim i pješačkim) u Dalmaciji, te stalnim posadama smještenim u gradovima, o čemu je do sada vrlo malo pisano, za razliku od dalmatinskih vojnih prilika u narednom stoljeću. Svrha ovog rada jest problematizirati meni osobno vrlo zanimljivu aktualnu temu mletačkih fortifikacija, vojnih postrojbi ali i općenito mletačkog vojnog sustava u

Dalmaciji u 16. stoljeću, o čemu je vrlo malo domaće literature, pa bi ovaj rad mogao potaknuti druge na obradu istih i sličnih pitanja u budućnosti, kako bi se upotpunila povijesna slika Dalmacije u tom razdoblju. Pri obradi mletačke uprave i mletačko-osmanskih sukoba u Dalmaciji koristio sam kao temeljnu literaturu ponajviše ova djela: I. Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797.)*, G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, J. Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko – osmanski ratovi u venicijanskoj nuncijaturi* i E. Mallet, J. R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617*. Za potrebe istraživanja i analize vojnog sustava u Dalmaciji u 16. stoljeću izvrsno su mi poslužili radovi A. Žmegača, *Bastioni jadranske Hrvatske i Zadarske utvrde 16. stoljeća* te A. Bašić Alerić, *Mletačka vojna arhitektura na kopnu i Jadranu između 16. i 17. stoljeća*, u čijim sam bibliografijama pronašao druge značajne radovi o ovoj temi, a vezane uz pojedine gradove mletačke Dalmacije. Nadalje, svakako treba spomenuti kako je literatura o mletačkim vojnim postrojbama u Dalmaciji u 16. stoljeću malobrojna, pa sam kao dopunu koristio i rad L. Čoralić, N. Balić Nižić, „Iz hrvatske vojne povijesti - croati a cavallo i soldati albanesi, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća“, koji na kvalitetan način obrađuje prikaz vojnih postrojbi u Dalmaciji te doktorsku disertaciju N. Markulina, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.-1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Iako autor u disertaciji obrađuje razdoblje 17. i 18. stoljeća, on nam pruža dobar uvid u već razvijen vojni sustav u Dalmaciji iz kojega možemo shvatiti procese koji su se odvijali u 16. stoljeću. Nadalje, valja spomenuti kako je taj rad iznimno važan za shvaćanje ideje vojnog poduzetništva u Dalmaciji.

2. Dalmacija u 16. stoljeću

Nakon niza pokušaja i nakon stvarnog uviđanja važnosti kontrole istočne obale Jadrana, Mletačka Republika 9. srpnja 1409. godine kupuje od Ladislava Napuljskog Zadar s kotarom, Pag, Novigrad i Vranu i sva prava na Dalmaciju.¹ Odmah potom Venecija kreće na ostvarivanje prava ugovora te ulazi u Zadar. Šibenik joj se predaje 1412. godine. Split i Trogir zauzima 1420. godine te je time mletačka vlast u Dalmaciji konačno utvrđena.² Zahvaljujući svojoj mudrosti odlučuje očuvati autonomnost općina, njihove statute s dakako nekim dodatcima i omogućuje plemstvu i puku prava i povlastice koja su imali do tada. Vještom politikom koja ju je krasila i dovela do uspjeha u Sredozemlju, uspjela je očuvati Dalmaciju u posjedu. Valja spomenuti kako su očuvane carinske odredbe između pojedinih komuna, ali i da nije mijenjano ništa što je izazivalo otpor stanovništva. No, ključ uspjeha kontrole Dalmacije bila je odluka dovođenja u komune kneza koji ima pravo suđenja u kaznenim parnicama, a porijeklom Mlečanina biranog u Velikom vijeću u Veneciji. On je bio izvršilac odredbi statuta ali i naloga Venecije. Uskoro, oni se izravno počinju miješati u unutarnje poslove komuna donoseći odredbe bez pitanja gradskog vijeća ali i ukidaju pojedine zaključke komunalnih vijeća. Uz kneza kao ključnu osobu, Mlečani u komuni ostavljaju i malu posadu te započinju gradnju utvrđenih kaštela u gradovima, bez obzira na obećanja da to neće učiniti.³ Nakon utvrđivanja vlasti u komunama, Venecija želi eliminirati gusare Kvarnera, Omiša, Makarskog primorja i okolice Bokokotorskog zaljeva kako bi sigurno plovili Jadranom. Zauzimanjem Krka 1480. godine zaokružuje Dalmaciju u neprekinutu upravno-političku cjelinu, sastavljenu od otočnih i kopnenih komuna od Krka do Korčule.⁴ Kako bi osigurala zaleđe komuna Venecija nastoji

¹ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 9.

² T. Raukar i sur., 1987, str. 33-34.

³ G. Novak, 2004, str. 161.

⁴ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 9.

osvojiti Klis, Omiš, Sinj i ostale utvrde na ugarsko – hrvatskom teritoriju. Imati Split i Trogir bez Klisa i Omiša značilo je stalnu pažnju i osiguravanje dodatnog ljudstva i sredstava za obranu tih gradova. Za očekivati je kako je Venecija htjela nakon osvajanja Dalmacije zaposjesti i njeno zaleđe jer bi na taj način bi imala potpunu kontrolu nad Dalmacijom. Dobar primjer pridobivanja gradova jesu Omiš i Poljica, koji su s Venecijom 1444. godine potpisali ugovor koji im jamči stare privilegije i autonomiju ukoliko stanu na stranu Venecije, a ne vojvode Stjepana Vukčića.⁵ Ne posjedovanje ključnih gradova Klisa i Sinja bilo je presudno za Veneciju, što su i pokazali prodori Osmanlija i pljačkaški pohodi u teritorije komuna od druge polovice 15. stoljeća te kroz 16. stoljeće.⁶

Brojni osmanlijski pljačkaški pohodi, ratovi i pogranična uznemiravanja stanovništva te nesigurnost tržišta zasigurno su utjecala na funkcioniranje komuna. Zanimljiv je podatak da je sredinom 16. stoljeća u Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji živjelo oko 100 000 stanovnika, dok je nakon Ciparskog rata i velikog raseljavanja stanovništva, u Dalmaciji živjelo samo 60 000 duša. Treba shvatiti kako gradsko stanovništvo i njihova opskrba uvelike ovisi o selu i njihovim proizvodnim mogućnostima, koji su u ovakvim uvjetima zasigurno mali. Broj žitelja komuna nije prelazio 10 000. Primjerice, u Zadru je 1559. godine unutar zidina živjelo 8 100 stanovnika, u Šibeniku 1553. godine 8 220 stanovnika dok je u Splitu 1526. godine živjelo 7 282 stanovnika, a 1553. godine samo 3 073 stanovnika.⁷ Posljedica pohoda i opasnosti bila je da je dio stanovništva potražio sigurnost unutar zidina grada, ali dio i u migraciji. Zadarski teritorij bilježi velike demografske gubitke od 1499. do 1540-ih. godina, kada dolazi do laganog porasta, ali ponovno nakon Ciparskog rata vidljiv je velik prostorni i demografski pad. Slična situacija

⁵ Bosanski vojvoda Stjepan Vukčić pokorio je Neretvu, Poljica i zauzeo Omiš te ulazi u sukob s Venecijom i gubi svoje posjede. (G. Novak, 2004, str. 161)

⁶ G. Novak, 2004, str. 159-161.

⁷ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 24.

bila je i u drugim komunama.⁸ Ti ratni užasi neposredno su krivi i za sam urbani razvoj gradova jer je naglo zaustavljen razvoj komuna koji je uzrokovao smanjenje indexa urbanizacije grada Trogira za trećinu od onoga prije rata. Na otočnim komunama uočljiva je slična situacija, iako je na otocima živio najveći dio dalmatinskog stanovništva, po završetku rata broj pada na jednu trećinu. Ratovi vođeni u pokrajini narušili su dobnu, spolnu ali i gospodarsku ravnotežu.⁹ Novačenje koje provodi vlast dovodi uz sukobe i migracije do povećanja stope feminiteta. Ipak u takvim uvjetima raste stopa nataliteta koja omogućava brz oporavak. Povrh rata i pothranjenosti uzrokovane nedostatkom hrane i krahom gospodarstva, kuga je bila važan depopulacijski faktor. Kuga iz 1527. godine poharala je Šibenik i Split, dok je ponovno tijekom Ciparskog rata poharala Korčulu, Split i Zadar. Tada se u tim gradovima prepolovio broj stanovništva. Iznimno zanimljiv i važan podatak koji govori o stanju u Dalmaciji, a izravno se tiče vojnog sustava jest da Venecija 1524. godine novači 3 000 galijota za potrebe rata iz Istre i zadarskog distrikta, a da se već sredinom stoljeća u cijeloj Dalmaciji moglo sakupiti samo 3 600 galijota koji bi se po povratku iz službe vratili bez novca.¹⁰ Ipak, pored sve te gladi i pustošenja, ljudi su nastavili živjeti. Kada mletački sindik obilazi Dalmaciju 1553. godine on navodi da se u Zadru plemići odijevaju, govore i ponašaju kao Talijani, dok pučani žive po hrvatskim običajima. Zamijetio je kako se u Šibeniku, Trogiru i Splitu govori materinji jezik te da je nošnja stanovnika hrvatska. Poznavanje talijanskog jezika i odijevanje u gradu Zadru i Hvaru pripisuje velikom prisutnošću činovnika, kapetana i mornara u tim gradovima. Stanovništvo gradova uglavnom je bilo hrvatsko, što pokazuje i razvitak brojnih pjesnika koji koriste hrvatski jezik u svojim pjesmama. Tako Petar Zoranić i Juraj Baraković prožeti hrvatskim osjećajem pišu u Zadru, Hanibal Lucić, Petar Hektorović, Mikša Pelegrinović na

⁸ T. Raukar i sur., 1987, str. 230-232.

⁹ T. Raukar i sur., 1987, str.229-242.

¹⁰ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str.19-26.

Hvaru i Marko Marulić u Splitu. U narodu se pripovijeda na hrvatskom jeziku Prikazuju se drame na hrvatskom jeziku te većina osim činovnika ne zna talijanski.¹¹ Dalmatinsko plemstvo koje iako je imalo simpatije mletačke vlasti, oslabjelo je. Sredinom 16. stoljeća mletački izaslanici upozoravaju na nedostatak angažiranosti, iscrpljenost i nezainteresiranost za moderne oblike života kod vlastele. Poljoprivreda je bila glavni izvor prihoda plemića, oni su ovisi o zemljišnoj renti koja je iznosila petinu prihoda s zemlje. Vlast im je pomagalo, utoliko što je njihovu zemlju naseljavala s migrantima iz Osmanskog Carstva. Krajem 16. stoljeća kada dolazi do razvoja gospodarstva socijalni status nije se podudarao s legalnim statusom. Odnosno, oni koji su se usmjerili na trgovinu brzo su se bogatili, a oni koji su ostali na poljoprivredi i koji su živjeli od rente činili su siromašno plemstvo. Neki plemići usmjeruju se na ratnu djelatnost te čine elitne hrvatske konjaničke jedinice, koje unajmljuje Republika.¹² Naspram plemstvu kojem je Venecija oduzela vlast uvođenjem kneza u komune, stoje pučani. Pučani još u 15. stoljeću stoje nasuprot plemstvu te se između njih javlja netrpeljivost, posebice zbog bahatosti pojedinih plemića. Tako se oni počnu grupirati u svoje pučke skupštine s željom kontrole plemićkih odluka. Pučani su bili poljodjelci, obrtnici, pomorci, trgovci, ribari i svi drugi, a ono što ih je povezivalo s plemstvom je kolonatski odnos. Kolonatski odnos se utvrđuje ugovorom između onog koji obrađuje zemlju i onog koji je njen vlasnik odnosno, ne veže se na osobu kao u kmetskom odnosu, već je on vezan za zemlju. U 16. stoljeću u gradovima dolazi zbog rasta trgovine i razvoja gradova dolazi do formiranja trećeg staleža, građanstva. Građanstvo je činio bogati puk, koji se htio razlikovati od pučana prema obvezama koji su dužni po statutu. Oni nisu htjeli da ih se poistovjećuje s prostim pukom te su tražili poštedu od čuvanja straže na bedemima, veslanja na komunalnoj galiiji i manualnih poslova.¹³ Nerijetko u 16. stoljeću se

¹¹ G. Novak, 2004, str. 175-176.

¹² J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str.34.

¹³ T. Raukar i sur., 1987, str. 99- 113.

moгу pronaći pobune pučana protiv plemstva, svakako najznačajnija je ona iz 1510. godine na Hvaru, prilikom koje je 2000 pučana marširalo na Hvar s zahtjevom ravnopravnosti s plemićima. Tom prilikom opljačkane su i uništene plemićke kuće, a plemići su pobjegli na okolne otoke, a neki su i poginuli.¹⁴ Iste godine, dolazi i do ustanka u Šibeniku i solidarnosti pučana iz drugih komuna koje smiruje generalni providur Sebastijan Giustinian.¹⁵ Iako je postignut dogovor mletačka vlada ga nije prihvatila, što je uvrijedilo pučane koji ponovno podižu ustanak 1514. godine, ali dolazi do dogovora i prekida pobune, do zajedničke kontrole nad komunalnim prihodima.¹⁶

S obzirom da 16. stoljeće predstavlja financijski izazov u balansiranju između obrambenih ulaganja u Dalmaciju i stvaranju profita iz nje, a zbog Osmanskih napada koje prazne riznice te zahtijevaju državnu intervenciju, razumljiv je problem financiranja nametnutoga vojnog programa i teškoće u održavanju trgovačkih, manufakturnih i prehrambenih interesa. U 16. stoljeću vlast usavršava tehnike u sakupljanju prihoda za vojne potrebe, iako su one rasle zbog razvoja vojne tehnologije. Ekonomska politika vodila se načelom preraspodjele dobara između Dalmacije i Levanta ovisno o potrebama pojedinog dijela. Prihodi Republike 1571. godine su dva milijuna dukata, od kojih Venecija daje 700 000, Terraferma (mletački kopneni posjed) 800 000, a Stato da Mar (mletački prekomorski posjed) 500 000 dukata. Dalmacija je Veneciji zbog enormnih prihoda od soli, financijski bila u suficitu, odnosno više je dala negoli je primila novca.¹⁷ U 16. stoljeću dolazi do značajnog pada standarda u Dalmaciji. Nekoliko je razloga jaza između središnjice i periferije. Venecijanski obrtnici diktiraju cijene otkupa, a vlast dozvoljava dalmatinskim trgovcima prodaju isključivo

¹⁴ G. Novak, 2004, str. 179.

¹⁵ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str.36.

¹⁶ G. Novak, 2004, str.179-180.

¹⁷ J. Vrandečić, M- Bertoša, 2007, str. 27-28.

u Mlećima.¹⁸ Nadalje, tečaj zlatnog dukata u Veneciji vrijedi 6 lira i 19 soldi, dok u Dalmaciji 7 lira i 1 solid. Sve to utječe na zaradu i štetu nadnica, što je uz ratove u 16. stoljeću i pohode po dalmatinskom zaleđu dovelo do iseljavanja i pada životnog standarda.¹⁹ Kako bi oživili trgovinu u Dalmaciji, Venecija 1577. godine počinje s organiziranjem trgovačke skele u Splitu. Splitsko tovarište napokon je otvoreno 1592. godine te trgovina na veliko može doći u taj grad s mora i s kopna. Otvaranje skele dovelo je do razvoja grada, karavane i brodskih linija iz cijeloga svijeta te potrebe za otvaranjem lazareta.²⁰ Brodogradnja nazaduje kada Venecija zabranjuje graditi brodove veće od 2 000 stara nosivosti. Mlinovi koji su ključni za dobivanje brašna i ulja u 16. stoljeću uvelike prelaze u ruke Turaka koji ih unajmljuju lokalnom stanovništvu. U priobalju su uspijevale vinova loza, masline i voćke koje su zbog profitabilnosti, nedostatka zemlje i vode nadjačale stočarstvo. Žitarice se siju u malim količinama jer se u Dalmaciju uvozi jeftinija, iz Bosne. Na taj način se stanovništvo stimulira bavljenjem vinogradarstvom, kao profitabilnijom granom.²¹ Ribolov je uvelike afirmiran u 16. stoljeću kada je usoljena riba služila u vojne svrhe kao temeljna namirnica vojnika uz kruh i vino. Najteža situaciju po dalmatince bila je u proizvodnji, prije svega jer su mletački oligarsi koristili dobar dio sirovine, imali su veći kapital i tržište. Razlog kontrole države u proizvodnji i distribuciju soli jest enormna zarada. Primjerice, razmjena soli i žita godišnje upriliči riznicu 400 000 dukata čime je moguće financirati obranu Dalmacije od osmanskih upada. Glavni trgovački pravci tijekom 16. stoljeća kretali su se iz Splita, Trogira i Šibenika u luke Napulja i Papinske države iako ju je tijekom druge polovice 16. stoljeća omela uskočka aktivnost na Jadranu.²² Mlečani su posjedujući istočnu obalu Jadrana osigurali sigurnu plovidbu

¹⁸ G. Novak, 2005, str. 27-28.

¹⁹ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str.27-28.

²⁰ G. Novak, 2004, str. 185-186.

²¹ I. Pederin, 1990, str. 165-181.

²² J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 29-32.

i dobra pristaništa na putu prema Levantu. No, time je dobila i obvezu štiti svoj posjed i stanovništvo. Na prijelomu stoljeća, ratom Venecije i Turske 1499.- 1502. godine počinje novo razdoblje stalne Turske opasnosti. Dolazi do demografskog pada, uništavanja usjeva i okolice komuna te povećanja troškova obrane. Kako bi zaštitila plovidbu Jadranom ulaže u utvrđenje priobalnih gradova i nastoji očuvati mir diplomatskim putem, zanemarujući stalna pljačkanja zaleđa.²³

2.1. Mletačka uprava

Venecija nije imala klasičan ustav ili drugi pisani dokument s kojim su svi zakoni bili u suglasju te da je on korigirao nečiji rad. U samim počecima najbliže temeljnom dokumentu bila je duždeva prisega te kasnije prisege sudaca kao duždevih savjetnika, koje su imale pisanu notu u vidu zakona. Mletački ustav čini niz odredbi raspršenih u raznim statutima uz poštivanje drevnih običaja. Već u 13. stoljeću formiraju se jasne crte ustroja vlasti. Oblikovana je piramida vlasti, jasno strukturirana i smisljena formula koja je uz povremene izmjene do kraja 18. stoljeća bila temelj Mletačke Republike. Zbog kompleksnosti i dobro razrađenih funkcionalnih aparata vlasti treba dobro razraditi pojedine dijelove mletačke uprave kako bi se shvatio način donošenja odluka i financiranje u vojnom sustavu na području cijele Mletačke uprave.²⁴ Život prosječnog mletačkog plemića bio je iznimno zanimljiv. On je mogao za svoga života obavljati razne službe poput: državnika, poklisara, kapetana, upravitelj itd. Mogao je i birati karijeru: političku, upravnu, vojnu, diplomatsku. Sigurno se može reći da Venecijom vladaju oligarsi. Pojedinaac, pa makar bio plemić, uklapa se u ogromnu državnu mašineriju. Ono što je karakteristično samo za Veneciju i Dubrovnik jest da su svi ti pojedinci bili uvijek usmjereni

²³ T. Raukar i sur., 1987, str. 177-179.

²⁴ F. C. Lane, 2007, str. 114.

na opću dobrobit Venecije. Dakako, pritom se misli da će Veneciju staviti ispred drugih komuna, no po pitanju zarade, bili su poprilično sebični.²⁵

Na samom vrhu upravne piramide nalazi se Dužd i Senat. Djelatni aparati vlasti između njih su: Veliko vijeće, Vijeće četrdesetorice te Duždevo vijeće. Povrh toga formiran je niz povjerenstava i vijeća zbog nepovjerenja u moć pojedinih političara. Nespecifično za ovako razvijen tip uprave svakako jest ne razdvajanje izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti. Glavna skupština Senata sazivala bi se poradi odobravanja osnovnih zakonodavnih odluka i odabira Povjerenstva za izbor i imenovanje dužda. Veliko vijeće imalo je funkciju odabira sudaca, članova svih vijeća te dodjelu oprosta. Njegovi članovi bili su važni službenici poput duždevih savjetnika Sveukupno ih je bilo oko četiri stotine. Poradi rada Velikog vijeća postojala su srednje velika vijeća koja su vijećala i vodila rasprave.²⁶ Već s dvadeset godina bi trideset plemića bilo odabrano i dodjeljivano Velikom vijeću u svojstvu slušača. S dvadeset pet godina ulazili bi u Veliko vijeće kao birači i od tada su mogli sudjelovati na svim funkcijama. Nakon petnaest godina rada u nižim službama, odnosno s navršениh četrdeset godina nakon završenih priprema za obavljanje visokih dužnosti, bili bi birani u Senat. Tada su mogli stupiti u sve službe i postajali su poklisari koji su nosili naslov mudraci i mogli su biti birani na razne funkcije u Veneciji ali i izvan nje.²⁷ Vijeće četrdesetorice bilo je prizivni sud s zadaćom odobrenja odluka Velikog vijeća, financijskih odluka. Senat je započeo s radom kao povjerenstvo šezdesetorice sa svrhom pripreme odluka vezanih uz trgovinu, slanjem poslanstava i kretanjem brodovlja. Valja spomenuti da je zbog mletačke opsesije financijskim dobitkom, Vijeće četrdesetorice kasnije zasjenilo rad Senata te da su tri čelnika tog vijeća po moći parirala duždevim savjetnicima. Duždevo vijeće nalazi se na čelu piramide, ono ima šest članova/savjetnika s

²⁵ C. Diehl, 2006, str. 154.

²⁶ F. C. Lane, 2007, str. 115.

²⁷ C. Diehl, 2006, str. 155.

mandatom od godine dana, a povremeno je mandat trajao samo šest mjeseci. Članovi duždeva vijeća sastaju se u nazočnosti triju predstavnika Vijeća četrdesetorice, a predsjedaju im Dužd. Ovih deset ljudi nazivaju se *Signoria*, te su u nekom smislu bili vlada. Odgovorni su za rješavanje kriza, formuliranje prijedloga i sazivanje vijeća za raspravu o problemima. Nadalje, zaduženi su za nadzor izbora podređenih službenika i načina obavljanja njihovih službi. Imaju i kontrolu nad pravosuđem.²⁸ *Signoria* je imenovala kapetane galija i imenovala članstvo u vijećima i upravnim tijelima ali i prisiljavala dužda na pridržavanje odluka većine članova. Dužd je neizravno preko *gastalda*, odnosno, službenika koje je on birao preko Povjerenstva za imenovanje upravljao Arsenalom, kovnicom novca, skladištem žita, ubiranjem poreza i inspekcijom brodovlja. Ti službenici koji su se dijelili u povjerenstva od po tri do šest plemića upravljali su svim poslovima, služba im je trajala najviše nekoliko godina i nisu mogli ponovno biti birani na tu funkciju.²⁹ Malo drugačiji pristup Mlečani su imali prema komunama izvan Venecije. Naime, zbog želje za umirivanjem lokalnog plemstva odlučuju da načelnike u komunama bira dužd ili mletačka komuna. U Dalmaciji je zbog njene važnosti i želje za očuvanjem mira odlučeno da se dopuste mjesne komunalne ustanove, ali da na njihovo čelo dođe knez, obavezno Mlečanin ili mjesna osoba sklona Veneciji. Kneštvo mora potvrditi mletačka komuna.³⁰ Uz pomoć čak 104 magistrature Mlečani upravljaju državom, upravljaju svojim carstvom kroz odlično uređene unutrašnje poslove i vrhunsku diplomatsku službu. Za ostvarenje i očuvanje imperija, kontrola istočne obala Jadrana bila je nužan preduvjet. Izvrsna razvedena obala, sa sigurnim lukama za odmorište, flote duge plovidbe te vrijedno i ratoborno stanovništvo za novačenje u vojsku bilo je nužnost za ostvarenje kontrole nad Sredozemljem. Pretenzije na Dalmaciju vidljive su u 11. stoljeću, kada dužd dodaje svojem naslovu titulu

²⁸ F.C.Lane,2006, str. 115.

²⁹ Isto, str. 116.-117.

³⁰ Isto, str. 119.

dalmatinskog vojvode. Ne ulazeći dublje, valja reći kako se Venecija od početka 15. stoljeća učvršćuje kao gospodarica Dalmacije.³¹ No, zbog stanovništva sklonog pobunama bile su nužne preinake u upravi Dalmacije te pronalazak formule za njeno pokoravanje. Svakako da je cilj bio osigurati naklonost lokalnog plemstva ali i nahraniti gladni puk te mu pružiti sigurnost od Osmanlijskih pohoda.

Promjena vlasti puku je uvijek dobro došla jer je mogao zahtijevati bolje uvijete od nove vlasti, a zauzvrat bi nuditi svoju naklonost. Tako već 1421. godine dolazi do prosvjeda Šibenčana protiv dobavljača žita Šime Detrika, za kojeg tvrde da traži previsoku cijenu koju oni ne mogu platiti. Nadalje, dolazi do bune pučanstva diljem Dalmacije uz zahtjeve za ravnopravnosti između plemstva i pučana. Vlast zbog brojnih prigovora mora uvesti službu tumača za hrvatski jezik. Pučani vlasteli osporavaju pravo predlaganja kneza koje im se ukida 1442. godine od kada je on biran u mletačkoj komuni. Dalje, pučani traže da poput njih i patriciji obnašaju stražarsku službu na kulama, traže ukidanje tlake, smanjenje poreza i jednakost pred sudom.³² Zanimljivo je i kako zbog straha da će plemići prisvojiti solane na Pagu, Paški poklisari 1442. godine traže da knez nadzire rad solane. Kroz cijeli period postepenog umrežavanja u vlast u Dalmaciji većina traženja puka bila su odbačena, dapače, dužd Tomamaso Mocenigo 1420. godine priznao je plemstvo kao politički stalež i odbio politička prava pučana. Ipak, puku je dopušteno sastajati se u Pučkoj skupštini i slati poklisare duždu kako bi ga se upozorilo na situaciju u Dalmaciji. Kakav je bio karakter mletačke vlasti u Dalmaciji, najbolje nam govori da je Venecija gledala osigurati dobavu žita, koja kronično nedostaje u Dalmaciji i prodaju viška vina ali i osigurati si monopol nad proizvodnjom i trgovinom solju i eksploataciju drvene građe. Povrh toga uvodi amaterske gradske časnike, neefikasnu gradsku upravu te profesionalno činovništvo i plaćeničku vojsku, koju prate vojne

³¹ C. Diehl, 2006, str. 156.

³² G. Novak, 2005, str. 245-255.

snage predvođene lokalnom vlastelom i pukom u pozadini.³³ Vijeće, dužd ili knez nisu mogli donijeti neku odluku ukoliko nisu pročitali isprave o nekom pitanju, zato je njima bio nužan arhiv i kancelar. Dužd Michele Steno 5. rujna 1409. godine priznaje građanima Zadra i Dalmacije mletačko građansko pravo te prava i povlastice grada. Dalmacija tada postaje savez gradova s Mlecima na čelu, interesna zajednica trgovine.³⁴ Za potrebe parnica osniva se komora s komornikom, pisarom, kancelarom i dva bilježnika (jednog za civilne i jednoga za kaznene poslove), uz to navodi se i služba liječnika i učitelja. Žalbe na sudske odluke predaju se knezu, ako je u sporovima sudila bratovština, ukoliko nije onda Vijeću četrdesetorice. Brigu o blagajni i plaćama vodi *Camerlengo*. Zbog velikog nepovjerenja koje je imala mletačka vlast prema Hrvatima, nerijetko su odbijali dati bilo kakve poslove, pa i vojne nekome tko je Hrvat ili u braku s Hrvaticom. Zbog lošeg kadra u vojsci knez i kapetan su već 1414. godine odredili da se nadzire služba vojnog kaštelana, da se gradske utvrde dograđuju novcem komore, da se kažnjavaju propusti časnika i strijelaca, da rad vojnog knjigovodstva nadzire *Camerlengo* te se uvodi i posebna straža u luci za pregled izvoznih dozvola brodica. Važno je reći da je ova posljednja služba vrlo važna jer Venecija uzima monopol na trgovinom soli i polovicu od izvozne carine (tridesetine).³⁵ Sve u svemu, Zadar je imao kancelariju na čelu s Mlečaninom kancelarom i pomoćnicima te komoru na čelu koje je Mlečanin koji je *Camerlengo* i njegovi pomoćnici Hrvati. Uprava se mijenjala učestalo, nadograđivala se u cilju efikasnosti i sprečavanja zlouporabe i korupcije. Knez i kapetan bili su ključne osobe u gradu. Knez je sazivao sjednice Velikog vijeća i drugih vijeća, donosio odredbe o glasanju, a pred njim su se suci zaklinjali na vjernost. Imao je utjecaj na glasanje, izdavao je putovnice, nadzirao je trgovinu i davao je porez u zakup. Dakle, knez vodi brigu o svim poslovima komune i uvijek je

³³ I. Pederin, 1990, str. 7.-10.

³⁴ isto, str. 9-14.

³⁵ Isto, str. 15.

bio mletački patricij te sa svoja četiri pomoćnika, domaća patricija činio Malo vijeće.³⁶ No, pored njega postojao je i kapetan. Kapetan je bio vojni zapovjednik te je imao i sudbenu vlast po pitanju stege nad svojim vojnicima, osim ukoliko je spor bio civilnog karaktera, tada je sudio knez. Kapetanu su bili podložni svi kašteleni.³⁷ Nadalje, valja samo nabrojati neke bitne funkcije kao što su: *Camerlengo* (predstojnik komore), Kancelar (tajnik i savjetnik kneza i kapetana, zapisničar na sjednicama Vijeća i u parnicama), *Scriba* (pisar camerlenga kojega imenuje knez), *Cavallarius* (knežev tjelohranitelj i izvršni organ), Kaštelan (zapovjednik tvrđave), Generalni kapetan (zapovjednik ratne mornarice ali i vrhovni carinik), Generalni providur³⁸, Tumač, *Admiratus* (voditelj brodogradilišta, uglavnom brodograditelj iz Mletaka). U gradu Zadru postojalo je i Vijeće umoljenih, Vijeće četrdesetorice i Vijeće desetorice.³⁹ Sve ove funkcije vrlo često obavljali su Mletci ili pak neki lokalni patricij vjeran Veneciji. Vrlo često su se dodavale nove službe, a nekim starim mijenjao se opseg poslova. No, ključno je da Venecija teži učinkovitoj upravi koja će im biti vjerna te sposobna u eksploataciji Dalmacije i obrani od Osmanskih pohoda i ugroza njenih teritorija na Jadranu.

2.2. Mletačko-osmanski sukobi

Sukobi Mletačke Republike i Osmanskog Carstva sežu duboko u prošlost, no prekidom sigurne plovidbe Jadranom na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, Republika je morala biti upozorena da su Osmanlije ojačale i prijele istočno jadranskim lukama, time i trgovini na Sredozemlju.⁴⁰ Poslije prodora Turaka na jadransku obalu izbija u prvi plan pitanje mletačke pomorske

³⁶ Isto, str. 16.

³⁷ G. Novak, 2005, str. 294.

³⁸ Generalni providur se kao funkcija spominje 1547. godine u dukali dužda Francesca Donata, međutim nepoznat je opis djelatnosti. (I. Pederin, 1990, str.41.)

³⁹ I. Pederin, 1990, str. 14.-29.

⁴⁰ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str.20.

prevlasti u Jadranu i njene obrane od svih onih koji ju pokušavaju ugroziti.⁴¹ Nužan preduvjet za obranu dalmatinskih komuna bile su utvrde i gradovi na hrvatskom teritoriju kao što su: Klis, Omiš, Makarska, Sinj, Travnik, Viseće, Petrovac, Čačvina, u rukama Cetinjskog kneza Ivana Nelipića. Venecija 26. siječnja 1479. godine sklapa mir s Osmanlijama. Gotovo dvadeset godina Osmanske trupe nisu stupile u Dalmaciju, no istekom primirja sklopljenim nakon fujaska bitke na Krbavskom polju 1493. godine, Osmanlije 1498. godine provaljuju do Šibenika.⁴² Izbijanjem rata u srpnju 1499. godine između Venecije i Osmanskog carstva Skender- paša je popalio i opljačkao mletačku Dalmaciju te preko nje došao do Cordignana u Furlaniji. Tada cijelo primorje s Makarskom pada u Osmanske ruke. Tim ratom otpočela je epoha mletačko – turskih ratova koja traje do kraja Ciparskog rata 1573. godine.⁴³ Zahvaljujući dobroj diplomatskoj akciji Venecija sklapa savez s papom Aleksandrom VI. i hrvatsko-ugarskim kraljem Vladislavom te Osmanlije s Venecijom potpisuju mir 1503. godine. No, bez obzira na mir, Knin, Sinj i Klis, ključne točke Dalmacije, koje su štatile izravan napad na dalmatinske komune, bile su stalno u opasnosti od novih napada.⁴⁴ Osmanska opasnost u Dalmaciji i gubitak rata protiv Cambaraiske lige 1509. godine u bitci kod Agnadella pokazali su Veneciji da odustane od ekspanzionističkih ciljeva u Padskoj nizini i da se usmjeri na očuvanje posjeda u Dalmaciji.⁴⁵ Osmanski pritisak u Dalmaciji sve do Rata Svete lige 1537. godine ovisio je o obrani hrvatskih banova Ivaniša Korvina i Petra Berislavića. Pretpostavlja se kako je s područja zadarskog distrikta i Lučke županije ubijena ili odvedena 10 421 osoba, s područja šibenskog distrikta odvedeno ili ubijeno 1698, trogirskog 308 i splitskog 215 osoba, a sve to u periodu od 1499. do 1539. godine. Sve to bilo je praćeno uništavanjem zemlje i odvođenjem stoke.

⁴¹ G. Stanojević, 1973, str. 15.

⁴² G. Novak, 2004, str. 159-163.

⁴³ T. Raukar i sur, 1987, str. 177.

⁴⁴ G. Novak, 2004, str.159-163.

⁴⁵ S. Bertoša, 2003, str. 12-13.

Hrvatski obrambeni sustav južno od Velebita u prvoj polovici 16. stoljeća isključivo ovisi o Klisu, Ostrovici i kvalitetno branjenim gradovima.⁴⁶ Već 1522. godine bosanski sandžak zauzima Knin i Skradin, čime osmanlije dobivaju otvoren prolaz do grada Šibenika. Ostrovica pada 1523. godine, a Obrovac se predaje u osmanske ruke 1527. godine.⁴⁷ Osim Obrovca osvojili su te godine i Udbinu, Komić, Mrsinj, sve važna uporišta, čime su sada mogli napredovati ka moru. Osmanlije sada neprestano opsjedaju Klis u koji se može doći samo s morske strane. Koliko su duboko u teritorij Dalmacije zašli, pokazuje nam izgradnja utvrde u Solini 1531. godine, što im je poslužilo za provale u okolicu Splita, Trogira i Šibenika. Konačno, 1536. i 1537. godine Osmanske trupe opsjedaju neosvojivi Klis kojemu u pomoć stiže 700 papirnih vojnika i 3000 vojnika pod vodstvom Petra Kružića i grofa Turna, jake snage bile su poražene i Klis se konačno predaje u Osmanske ruke.⁴⁸ Gubitkom Knina, Klisa, Obrovca, Ostrovice i Skradina mletačka Dalmacija gubi ključne utvrde na hrvatskom teritoriju s kojih sada Osmanske trupe mogu vršiti napade na obalne gradove.⁴⁹ Gubitkom svog zagovaratelja na Porti Ibrahim- paše, Venecija nije mogla proći bez posljedica u trenutku kada je odbila pristupiti protuhabsburškom savezu te je 27. kolovoza 1537. godine Sulejman II. napadom na Krf objavio rat. Iste godine osmanske trupe s 8000 vojnika su provalile u okolicu Zadra i osvojile Nadin i Vranu, dok su napadi na Zemunik i Nin bili neuspješni.⁵⁰ Međutim, zapovjednik mletačke vojske u Dalmaciji Camillo Orsini svjestan opasnosti, naredio je da se poruše šibenska predgrađa i predložio je da se Split napusti. Ipak, Senat je odbio raseliti stanovništvo, no porušena je crkva Svetog Križa, kako ne bi bila iskorištena kao kula ukoliko dođe do opsade Splita.⁵¹ Zbog poraza Mlečana kod Santa Maura, Venecija je bila primorana

⁴⁶ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 20-21.

⁴⁷ G. Novak, 2005, str. 52.-58.

⁴⁸ G. Novak, 2004, str. 167.

⁴⁹ J. Vrandečić, 2013, str. 22.

⁵⁰ G. Novak, 2004, str.168.

⁵¹ G. Novak, 2005, str. 169

sklopiti mir 2. listopada 1540. godine. Mirom ona gubi gotovo sav posjed na Egejskom moru te važne utvrde Nadin i Vranu.⁵² Tada je za jug Dalmacije osnovan sandžakat sa sjedištem u Klisu, dok je sjever pripao ličkom sandžakatu.⁵³ Mirovnim ugovorom Mlečani su dobili nesigurnu granicu s prepolovljenim distriktima i osmanlijama u susjedstvu. Mlečanima je Turska trebala vratiti Nadin, Vranu, Zastinje i neka druga naselja, ali to nije učinjeno. Granica je poslije rata tekla od Obrovca preko Kotara, opasujući Islam Nadin, Karin, Vranu, pa zapadnom obalom Vranskog jezera prema Velimu. Od tuda se spuštala preko Krke na Skradin i gotovo pravocrtnom linijom do turskog Solina, pa na mletački Kamen i do granice Poljica.⁵⁴ Mletačka diplomacija nastojala je zadržati mir i s osmanlijama kako bi privukla osmansku trgovinu u dalmatinske luke. Period do Ciparskog rata (od 1570. do 1573. godine) protekao je u rastu lokalne trgovine, otvaranjem tržnica za osmanske podanike i uglednike, koji su nesmetano posjećivali sajmove, crkve i tržnice. Pokušalo se održati mir, no nagovorom židovskog trgovca Josepha Nasija, Osmanlije traže od Venecije da im ustupi Cipar. Želja Nasija bila je izbaciti Mlečane kao trgovačke posrednike Osmanskog Carstva i Europe. Početkom rata, dalmatinski gradovi suočavaju se s opsadom. Stanovništvo je bilo pothranjeno i novačeno u galije, a žito skupo. Osmanlije zauzimaju Ulcinij, Bar i Budvu, napadaju Korčulu i pale Hvar.⁵⁵ U zadarskom zaleđu osvojena je najjača utvrda Zemunik te Dračevac i Poličnik. 1570. godine porušen je Nin te su osmanlije krenule prema Novigradskoj utvrdi. Zadar se tada našao u potpunom okruženju.⁵⁶ Shvativši da su podcijenili osmanske vojnike, kršćani su oformili Svetu

⁵² T. Raukar, 1987, str. 211.

⁵³ G. Novak, 2004, str. 168.

⁵⁴ S. M. Traljić, 1973, str. 450.

⁵⁵ G. Novak, 2004, str. 169.

⁵⁶ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 30.

ligu⁵⁷ s flotom od 208 galija kojoj je cilj bio vratiti Cipar. Uskoro dolazi do bitke kod Lepanta, gdje je na osmanskoj strani stradalo 30 000 vojnika, a na kršćanskoj navodno samo 9 000. Iako su snage udružene kršćanske mornarice porazile 7. listopada 1571. godine u Lepantskoj bitci osmansku mornaricu, rat se nastavio. Smrću pape dolazi do gubitka snage Svete lige te Republika postaje spremna prihvatiti mir.⁵⁸ Mirom sklopljenim 7. ožujka 1573. godine Venecija je izgubila Cipar, ali što je za prilike u Dalmaciji još važnije, Osmanlije nisu vratile Zemunik ni utvrde u Solinu i na Kamenu. Mirom se granica jasnije definira nego 1540. godine, te se potpisuje protokol o povlačenju granice i postavljanju graničnih znakova. Granica je nastala po diktatu bosanskog sandžaka Ferhadbega Sokolovića. Republika se morala zadovoljiti uskom linijom uz more, zbog čega je stanovništvo moralo svoju zemlju obrađivati preko granice. Najveće gubitke Venecije je ostvarila na zadarskom i šibenskom području, dok je Split bio u potpunom okruženju.⁵⁹ Nakon prethodna dva rata Venecija nastoji očuvati mir i oštro se protivi bilo kakvim provokacijama. Senjski uskoci poslužili su Republici kao plaćenici u prethodnim ratovima, no 1590-ih postali su problem. Koliko je daleko išla njihova aktivnost govori iznenadno zauzimanje Klisa 1596. godine. Mlečani su se ovoj akciji oštro usprotivili, posebice jer je napad na utvrdu došao iz prostora Republike, što je Osmanskom Carstvu bio povod za rat. No, ipak Mlečani uspijevaju već u svibnju prekidom opskrbe Klisa prisiliti uskoke i plemstvo na predaju utvrde.⁶⁰ Iako su uvjeti mira nakon Ciparskog rata bili nepovoljni za Veneciju, on joj je osigurao slobodnu i mirnu trgovinu. Bez obzira na česte upadice osmanskih trupa, porobljavanja stanovništva, pljačku i uskočke akcije, može se reći da je od Ciparskog rata (od 1570. do 1573. godine) do Kandijskog rata (od 1645. do 1669. godine) vladalo

⁵⁷ Svetu ligu je činio savez Pape Pia V., Filipa II. i Mletačke Republike. Krajnji cilj joj je bio definirati obranu od Osmanlija. Kasnije se savezu priključuju Genova, malteški viteški red Ivanovaca i Savoja. (T. Farkaš, 2015, str.63)

⁵⁸ T. Farkaš, 2015, str. 63.

⁵⁹ S. M. Traljić, 1973, str. 451-453.

⁶⁰ J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, str. 23.

razdoblje mira. Diplomacija i mirno razrješavanje sukoba u cilju održavanja trgovine, Veneciji je bila nit vodilja kroz 16. stoljeće. No, život stanovništva bio je iznimno težak. Česte upadice osmanskih vojnika dovode do uništavanja usjeva i porobljavanja stanovništva, a to dovodi do snažnih migracija. Takve svakodnevne prilike u 16. stoljeću nisu bile zanemarive. Venecija uslijed opasnosti ulaže više u obranu Dalmacije, no primaran fokus je na utvrđivanju samih gradova, odnosno osiguravanju pristaništa i plovidbe morem. Ne ulaže u obranu ruralnih područja što sigurno Turcima olakšava osvajanja.

3. Mletački vojni sustav u Dalmaciji u 16. stoljeću

Početakom 16. stoljeća događaju se velike promjene u funkcioniranju mletačke vojske. Iako je Venecija još do kraja 15. stoljeća činila jedinu veliku neovisnu talijansku vojnu snagu, ona to prestaje biti nakon vojnog poraza 1509. godine. Vojni sustav koji je odlično formiran u 13. stoljeću, sada nije mogao odoljeti novim borbenim strategijama i modernom naoružanju. Nakon poraza 1509. godine Venecija nije vojnu snagu usmjeravala na Zapadu. Do tada uporaba profesionalne vojske i ulaganje u trajnu konjicu i stvaranje mehanizama za brzo regrutiranje imalo je prednost nad ulaganjem u trajnu obranu. Takav vojni sustav koji obilježava 13. i 14. stoljeće, već u 15. stoljeću postaje zreo za promjene. Vojni sustav početkom 16. stoljeća na Apeninskom poluotoku potpuno se prebacio na obranu, a ne na osvajanje. U skladu s europskim trendovima tog doba, veličina konjice se drastično smanjuje, a novac se ulijeva u pripremu utvrda i garnizonskih mjesta. Velik dio sredstava koji je još u 15. stoljeću bio usmjeren na održavanje fleksibilne i mobilne vojne sile u Italiji, sada biva preusmjeren u Dalmaciju i sukobe s Osmanlijama. Venecija, najučinkovitija vojna sila u Italiji 15. stoljeća, postaje drugorazredna

vojna sila u Europi 16. stoljeća.⁶¹ Napredovanjem Osmanlija kroz Balkan, Veneciju je pripala uloga zaštitnika neuređenih obalnih zajednica na Jadranu, na kojem je proširila svoju mrežu baza. Krajem 15. stoljeća, standard je bio zapošljavati plaćeničke trupe, a u tome je ona bila u rangu s sjevernim i središnjim talijanskim državama. Važno je da je velika sredstva trošila na održavanje znatnog broja stalnih posada u prekomorskim garnizonima. Njih su kontrolirali mletački rektori, knezovi ili kapetani, koji su često su imali problema s upravljanjem vojnika, disciplinom, suzbijanjem pobuna i slično. Uloga providura kao civilnog povjerenika u kontroli privremenih plaćenika u potpunosti je ispunila svoj cilj i omogućila Veneciji učinkovitu organizaciju svojih vojski.⁶² Širenje vojske, njeno jačanje za potrebe velikog carstva moralo je biti praćeno nekim sigurnosnim mehanizmom, koji bi suzbio moguće jačanje unutarnje vojne prijetnje. Naime, Venecija je svoju plaćeničku vojsku novačila iz Dalmacije, Krete, Albanije, Njemačke itd. S obzirom, da nije imala stalne vojne snage osim komunalnih garnizona, ona se morala naoružavati od nule. Za potrebe vojske odlučeno je osnovati funkciju general- kapetana. On je dobivao samo četu od 350 pješaka kako ne bi u nekom trenutku usmjerio vojsku na Veneciju. Zbog velikog broja plemstva koje je sudjelovalo u vojsci na pozicijama od kapetana samostreličara, šefa dobavljača i raznih upravnih poslova bila je nužna funkcija general- kapetana koji bi nadzirao sav taj sustav. On je odabirao i potpisivao ugovor s privatnim agencijama koje su nudile usluge plaćeničke vojske te im je slao redoviti nadzor, kako bi kontrolirao stanje vojnika i njihovu opremu. Vojna snaga plaćenika morala je biti spremna i tijekom zime te kako je navedeno, vršio se detaljan nadzor opreme i ljudstva te ukoliko stanje nije bilo zadovoljavajuće agencija bi gubila koncesiju.⁶³

⁶¹ M.E. Mallett, J.R.Hale, 2009, str. 5.

⁶² N. Markulin, 2015, str. 54.

⁶³ M.E. Mallett, J.R.Hale, 2009 str. 31-41.

Mnogi smatraju kako se stavovi Venecije o osmanskim provalama nisu mijenjali te da nisu dovoljno vodili brigu o Dalmaciji. No, činjenice govore kako u tim trenucima od osmanskih provala Veneciji veće probleme predstavlja obrana zapadne granice. Mletačka kopnena vojska fokusirala se prvenstveno na područje Apenina početkom stoljeća. Vojsku su sačinjavali pješaci, konjica uglavnom veterana, stalne trupe i plaćenici vezani ugovorom s Venecijom, dok u Dalmaciji borbu s Osmanlijama vodi posada komune, lokalne snage i dio plemića konjanika.⁶⁴ Konjičke snage činile su jezgru vojske, posebice teška konjica. Upravo je ona uvijek u prvom opisu vojske i dobiva najviše pozornosti od vlade. Društveno ugledni ljudi su i dalje obično služili u teškoj konjici. Osnovna struktura ostaje ista čini ju oklopna jedinica s oružjem kopljem i način borbe ostaje u principu isti. *Lanze spezzate* (oklopljeni konjanici) bili su oružarnici koje je zapošljavala država i organizirala ih u jedinice kojima su zapovijedali kapetani, koje imenuje država. Napretkom umijeća ratovanja teška konjica se postepeno zbog skupoće održavanja i teškoće u manevriranju zamjenjuje lakom konjicom. Moguće je razlučiti nekoliko razloga sve većeg broja lakih konjanika: 1. bili su znatno jeftiniji nego teška konjica., 2. imali su puno veću pokretljivost na bojnopolju te su se izvrsno slagali uz pješaštvo, konjičke samostrelce i konjanike s pištoljima, koje je bilo iznimno učinkovito. U 16. stoljeću rijetko koja tvrđava ne uključuje laku konjicu u svoje garnizonu. Ona postaje osnovno obilježje većine utvrda u 16. stoljeću. Povrh lake konjice utvrde su imale i samostreličare ali što je još važnije, a vezano je uz modernizaciju jest da je svaka četa od 100 do 130 osoba trebala je imati barem 30 montiranih pištolja.⁶⁵ Zaštita kopnene Dalmacije pretpostavljala je i osiguranje prevlasti na moru. Velik broj dobro naoružanih galija s galiotima bio je potreban

⁶⁴ Isto, str. 70.-80.

⁶⁵ M.E. Mallett, J.R.Hale,2009, str. 80-88.

kako bi Venecija početkom 16. stoljeća osmanske brodove mogla zaustaviti, ali i senjske uskoke koji su ugrožavali jedne i druge.⁶⁶

Zbog usporavanja ritma ratovanja još u 15. stoljeću, počeo se stavljati naglasak na dugotrajne opsade. Za potrebe opsade nužna je bila garnizonska vojska. Talijanske države, posade utvrda nazivaju *provizionati*, jer su od države primale proviziju, mjesečnu plaću. Prema položaju, bili su u razini teške konjice, no teška konjica je imala ugled i veću korisnost na bojnopolju. Pješачke čete su kao i konjica bile regrutirane po ugovoru. Razlikuju se tri vrste pješачkih postrojbi: kopljanici, samostrelci i štitonoše. Osim tog tipa plaćene pješadije, postojala je tzv. Lokalna policija⁶⁷. Nju čini unovačeno lokalno stanovništvo koje je sposobno ratovati, birano je između osoba od osamnaeste do šezdesete godine života, a najčešće je služilo na utverdama. Sve većom uporabom vatrenog oružja, klasične kopljanike zamjenjuje pješadija s vatrenim oružjem. Obveza postaje da barem dvije osobe u svakom selu znaju rukovati tom vrstom oružja.⁶⁸ U 15. stoljeću na bojišnici se pored teške i lake konjice te pješadije pojavljuje topništvo. Upravo topništvo doprinosi sve većom uporabom pješastva jer čini puno manju i okretniju metu od konjice. Krajem 15. stoljeća Venecija ima jednu od najvećih i najnaprednijih industrija oružja i tvornica baruta. Ne samo da su počeli graditi topove već je dio pješastva imao i puške. Senat je ustvrdio 1498. godine da o ratovima odlučuje topništvo, a ne oružje. Mlečani inspirirani osmanskim topništvom i mobilnim francuskim topovima, konstruiraju pokretni teški top, dug šest metara koji ispaljuje željezne kugle teške 100 kilograma, nazvan je Basilisk. Osim Basiliska izumili su Mlečani i pištolj s manjim trzajem, što je zasigurno doprinijelo preciznosti oružja. Pojavom teškog oružanja, shvatili su kako je potrebno povećati broj topnika te je odlučeno da se mjesečno mora obučiti 100 topnika. Oružje i streljivo za Terrafermu od 1506.

⁶⁶ G. Stanojević, 1973, str. 16.

⁶⁷ Kod nas je to teritorijalna vojska *Cernide*.

⁶⁸ N. Markulin, 2017, str. 257-258.

godine čuva se u Arsenalu. Unatoč tomu što su vlasti već u drugoj polovici 15. stoljeća shvatili važnost topništva te nužnost preinaka na utverdama svih gradova, u tom periodu samo je Ravena bila dobro utvrđena. Rast topništva i ekspanzija novog oružja, ubrzala je proces razvoja utvrda. Iako su utvrde viđene kao nužne zamjene za veliku stojeću vojsku, glavni problem bio je nedostatak vojnih inženjera, nedostatak ljudi koji bi izgradili utvrde i nedostatak ljudstva koji bi branio utvrde.⁶⁹ Ključan razlog zašto je došlo do potrebe organiziranja fortifikacijskog sustava zasigurno je napredak ratne tehnologije, sve veća uporaba topništva, pištolja i pušaka, koja je dovela do toga da je vojska imala potrebu pronaći zaklon od vatrenog oružja.

Vojni sustav nije nešto što je bilo fiksno uređeno u samom začetku Venecije, već je on značajno nadograđivan, posebice u 15. stoljeću. Naime, oni koji pokušavaju šturo prikazati organizaciju i administraciju vojnog sustava preko individualnog odnosa između kapetana svake komune i države, svakako griješe jer je sustav znatno kompleksniji. Vojna uprava nikada nije izlazila iz ruku mletačkog plemstva. Oni su bili zaposleni kao vojni zapovjednici, regruti, inspektori, vojni savjetnici. Gubernatori (uvijek plemići) su se brinuli o organizaciji vojske: nadzor, održavanje discipline i vojno zapovjedništvo. Uskoro, otvara se i nova funkcija, kolateral.⁷⁰ Njegova zadaća bila je kontrola vojnih kapetana, briga oko plaćeničkih agencija, otpuštanje loših vojnika. Zapravo funkcija kolaterala bila je temeljit pregled vojske. Postoji još niz službi koje bi valjalo istražiti, no iznimno su zanimljivi vojni propisi koji su ostali sačuvani tek od ranih 1430-ih godina. Sadrže čak 56 klauzula uz dodatak o oružju koje konjaništvo i pješništvo treba posjedovati inače im slijede kazne. Klauzule se tiču postupka zapošljavanja i prikupljanja trupa, propisi inspekcije i rokovi za nadoknađivanje broja ljudi i konja ukoliko agencija nije dovela dovoljan broj vojnika. Propisuju se i dužnosti kaštelana i prakse koje su

⁶⁹ M.E. Mallett, J.R.Hale, 2009, str. 95.-112.

⁷⁰ N. Markulin, 2015, str. 47.

bile zabranjene, poput trgovanja s lokanim stanovništvom, napuštanje radnog mjesta.⁷¹ Glavna briga vojne uprave bila je odabir kapetana i unajmljivanje trupa, o kojima se najviše raspravljalo u Senatu. Do prvog desetljeća 16. stoljeća nastojalo se da kapetani i trupe budu osobe iz Venecije, no ubrzo je shvaćeno kako je potrebna promjena politike. Dobivanje povjerenja mletačke vlasti najočitije je kod novačenja galijota u Dalmaciji. Dalmatinci stječu povjerenje Republike kao vješti mornari i time umnogome pomažu u očuvanju mletačkog jadranskog bazena⁷². Zbog velikog broja dezerterstava shvaćeno je kako je bolje uposliti lokalne trupe, koje će s žarom sudjelovati u obrani svojega teritorija. Plaća se kretala oko 100 dukata po koplju godišnje, no plaća je rijetko dosegala ovu razinu. Zbog izrazito korupcijskog sustava i velikih zlouporaba odlučeno je centralizirati sustav plaća te se novac od 1449. godine šalje i lokalnih riznica. Stajaća vojska Veneciju je koštala jednu petinu ukupnog prihoda države, a on se kreće oko 1 150 000 dukata. Početkom stoljeća postojala je potreba držanja većeg garnizona u gradovima zbog unutarnje sigurnosti. Da bi se stekao dojam koliko su visoki gubitci bili tijekom jednog rata valja reći kako je smrt jednog konja državu koštala 30 do 40 dukata, a prilikom jedne bitke izgubljeno je 10 000 konja. Trošak nabavke novog konja nije bio jedini problem, već i ograničena ponuda konja.⁷³ U slučaju zarobljavanja država je plaćala trošak otkupnine, dok su sakaćenja zarobljenika bila iznimno rijetka jer su mogla dovesti do odmazde.⁷⁴ Garnizonske trupe bile su zamjenjive. Pješачke čete u miru su služile kao garnizonska postrojba, a kada bi izbile borbe lokalno stanovništvo bi bilo mobilizirano kako bi popunilo pješaštvo. Očekivalo se kako će građani gradova igrati ulogu u čuvanju zidina, ali vrata i ključne točke u obrani bile su povjerene kaštelanima i *provizionatima* koje su imenovali Mlečani. Udaljene utvrde su imale kaštelane, a njihovo imenovanje dolazilo je ili iz Venecije ili iz

⁷¹ M.E. Mallett, J.R.Hale, 2009, str. 129.-130.

⁷² D. Klein, 1962. str. 70-71.

⁷³ Isto, str. 140.-155.

⁷⁴ I. Pederin, 1990, str. 43.

najbližeg provincijskog središta, ovisno o važnosti utvrde.⁷⁵ Kaštelani su bili zapovjednici tvrđava. Kaštelan u svojoj službi ne smije steći nekretnine niti napustiti mjesto službovanja, isplaćivao je otkupninu na zarobljene građane, a plaća mu je bila oko 100 dukata godišnje.⁷⁶ Prema izvješćima glavnog provizora Vincenzoa Valiera, utvrđeno je da su garnizonski vojnici bili loše kvalitete, uglavnom poluumirovljeni pješачki veterani. Ipak, standard je bio viši u ključnim točkama obrane pokrajine. Kako bi podigli standarde obrane utvrda, Venecija ja davala mletačkim plemićima u najam dvorce i utvrde, a micala garnizonsku vojsku iz njih.⁷⁷

Obnova utvrda te kompletna ulaganja Mletačke Republike u vojni sustav u Dalmaciji bila su pomno osmišljena. Ona u Dalmaciju uvodi i izgrađuje centraliziranu i suvremenu državnu upravu s vojskom koja uspijeva održati smišljeni državno upravljani trgovinski sustav na Jadranu. Kontrolu sustavom vrši iz Zadra pomoću zadarske kancelarije i baze Mletačke ratne mornarice u Zadru i Hvaru. Bez obzira na to što su zadarski knez i kapetan bili nadređeni svim ostalim knezovima i kapetanima u pokrajini, oni nikada nisu mogli samostalno donositi odluke, posebice što u svezi financiranja, sve odluke makar i sitna financiranja morala su biti odobrena u mletačkom vijeću.⁷⁸ Venecija skupo plaća plaćeničku vojsku koja je dobro obučena, ali za opsade utvrda, stoga ona nema velike funkcionalnosti na krškom dalmatinskom tlu, ali ni dobar moral za obranu zemlje. Upravo stoga, kako je bio i trend u ostatku Europe shvaća se potreba za domaćim vojnicama koji će imati volju i srce za obranu svojega doma i svojih ljudi. No, povrh svega toga može se reći kako je glavni problem bio financijske naravi.⁷⁹ Naime, Venecija je tada u Zadru držala 500 konja, u Šibeniku 400, u Splitu i Trogiru po 300 i 50 u Omišu, no glavni problem je bio nedostatak sijena i pojilišta za konje. Sama infrastruktura i mogućnosti

⁷⁵ M. E. Mallett, J.R. Hale, 2009, str. 161.-163

⁷⁶ I. Pederin, 1990, str.28.

⁷⁷ M.E. Mallett, J.R.Hale,2009, str. 161.-163.

⁷⁸ I. Pederin, 1990, str. 43-47.

⁷⁹ L. Čoralić, N. Balić Nižić, 2006, str. 71-75.

koje nudi Dalmacija su iziskivale dodatne napore koje vlast nije bila spremna ili nije mogla uložiti. Krajem stoljeća nakon iskustva Ciparskog rata, vlast se pokušava osloniti na domaće pučanstvo povrh plaćeničke vojske. No, financijski je Dalmacija bila pasivna. Prema sindicima Donatu Basadonnu i Pietru Laudu prihod Republike iz Dalmacije bio je mršavih 38 307 dukata⁸⁰ godišnje, a rashodi 41 364 dukata, financije su znatno podržavali prihodi od soli. Nastojeći ne ulaziti u sukobe Venecija gleda njegovati dobre odnose i da u pregovorima s sandžak begovima budu obzirni, jer bez namirnica iz zaleđa Dalmacije ne bi se moglo prehraniti stanovništvo. Izvješće generalnog providura Feriga Nania govori kako u Dalmaciji Venecija uzdržava samo 300 konjanika, 900 pješaka i 37 bombardera, dok bosanski paša u tren može dignuti na oružje 60 000 vojnika. Mlečani su nastojali očuvati mir u pokrajini što kazuje podatak da je svaki knez od sredine 16. stoljeća imao na raspolaganju novac za plaćanje uhoda ali i mita turskim časnicima kako ne bi doveli u pitanje svoje dobre nakane.⁸¹

Venecija je značajna sredstva utrošila u fortifikacijski sustav Zadra i utvrdu sv. Nikole kod Šibenika. Zadar je imao iznimno značenje za mletačku gospodarsko-vojnu strategiju, ali i činjenica je da je on bio glavni grad mletačke Dalmacije. Iako može izgledati neobično da ostali gradovi nisu utvrđivani s obzirom da su itekako važne luke prema Sredozemlju, no dodatna zaštita Zadra zbila se zbog njegove blizine Veneciji ali i povoljnog topografskog položaja, koji nisu imali drugi gradovi. Jedino je imalo smisla uložiti u utvrđenje Zadra i Kotora zbog njihovog povoljnog položaja i važnosti. Za utvrđivanje drugih gradova trebalo puno više uložiti, prvenstveno zbog nepovoljnog položaja ali na ruku im nije išla činjenica da nisu gospodarski dovoljno razvijeni da bi sami financirali izgradnju utvrda.⁸² Puno lakše je utvrđivanje išlo bogatim gradovima sjeverne Italije koji su mogli sami provoditi obrambene mjere. Postojala je

⁸⁰ Za usporedbu treba istaknuti kako je samo izgradnja utvrde sv. Nikola u Šibeniku koštala 40 000 dukata.

⁸¹ I. Pederin, 1990, str. 43.-47.

⁸² A. Bašić Alerić, 2015, str. 239-241.

između mletačkih gradova preraspodjela sredstava na način da su bogatiji gradovi *Terraferme* ili neki gradovi Dalmacije pomagali siromašnim gradovima čiji prihodi nisu dostatni za podmirenje potreba, no ne toliko da financiraju izgradnju skupih utvrđenja. Središnja vlast kontrolirala je tok sredstava no ipak je državna politika smatrala da ne treba previše sredstava utrošiti za utvrđivanje gradova na nepovoljnom položaju te da se u slučaju gubitka tih gradova oni mogu poslužiti alternativnom otočnom rutom. Ukoliko se sve to sagleda iz šire perspektive Mletačke Republike jasno je kako su sukobi i posjed u Dalmaciji u 16. stoljeću bili u zaleđu ratova oko važnih posjeda, Krete i Peloponeza na istočnom Sredozemlju.⁸³ Venecija se u Dalmaciji u prvoj polovici 16. stoljeća oslanjala na ugarsko zaleđe i utvrde Knin, Klis i Travnik u obrani svojega teritorija, bez značajnog pomaganja zaleđu u obrani od osmanskih napada. Tek padom Knina, Klisa i Skradina središnjica izdvaja značajnija sredstva samo za Zadar i utvrdi sv. Nikole kod Šibenika, kako bi omogućila njihovu kvalitetnu obranu i očuvanje posjeda u svojim rukama. Ipak, svo to vrijeme nastoji diplomatskim putem očuvati mir i trgovinu, što im i uspijeva, no učeći iz posljedica Ciparskog rata i slijedeći opće europski trend nastoji plaćeničku vojsku svesti na minimum i angažirati lokalno stanovništvo u obranu svojeg teritorija. Iako bi bilo poželjno da su u drugim gradovima poput Šibenika, Splita i Trogira učinjene preinake i dogradnje na gradskim fortifikacijama, kako su i preporučali mletački dužnosnici, činjenica je da je i ovako pomalo pasivan način upravljanja Dalmacijom uspio ju ostaviti u zagrljaju mletačkog lava.

3.1. Utvrde

Mletački teritorij zahtijevao je poradi obrane primjenu nove obrambene strategije. Zbog iznimno zahtjevnog teritorija kojim vlada trebala je osmisliti sustav u skladu s vremenom kako

⁸³ A. Žmegač, 2009, str. 107.-108.

bi se oduprla novim ratnim tehnikama topništva. Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće pokrajinu brane kašteli i ostaci srednjovjekovnih utvrda i dvoraca. Tijekom 16. stoljeća pokušava se pronaći najbolji način obrane od osmanskih napada. Venecija organizira niz projekata gradnji i nadogradnji utvrda prema novim principima obrane od artiljerijskih napada. Početkom stoljeća rješenje se pronalazi u izgradnji bastiona,⁸⁴ uz korištenje zemlje kao građevnog materijala. Zahvaljujući dvojici vojnih stručnjaka: Francesa Marie della Rovere i Pier Francesca da Viterba, koji stupaju u vojnu službu Mletačke Republike dolazi do primjene koncepcije bastiona. To obuhvaća period 30-ih godina 16. stoljeća i čini eksperimentalnu gradnju. Francesco Maria della Rovere svoje ideje prenio je inženjeru Michelu Sanmicheliju, koji svojim pristupom izrade fortifikacija značajno doprinosi obrani dalmatinskih komuna od osmanskih napada. Osim njega u Dalmaciji su značajan trag ostavili mladi Giangirolamo Sanmicheli i Sforza Pallavicino. Novi pristup vojne arhitekture nastao je zbog izbjegavanja bitki na otvorenom polju te bijegom vojnih snaga u utvrđene gradove. Stoga, Venecija svoju obranu organizira na principu niza utvrđenih gradova povezanih u mrežu koja im osigurava mogućnost pritjecanja u pomoć i opskrbe.⁸⁵ Prilikom izgradnje utvrda vodilo se računa o kontekstu gdje će biti smještena, prisutnost cesta i vodenih putova i najisplativijeg načina izgrade uz pomoć zemlje i kamena.⁸⁶ Srednjovjekovne zidine dalmatinskih gradova u 16. stoljeću ubrzano se popravljaju i ojačavaju skarpama (ukošenjima), osiguravaju se širim i dubljim obrambenim jarcima.⁸⁷ Novi tranzicijski bastionski kompleksi građeni su po načelima vojne revolucije *alla moderna*, što znači, gradnju niskih, nasutih i ispruženih zidina.⁸⁸ Godine 1526. Francesco

⁸⁴ Bastioni su građevine petorokutna tlocrtna oblika. Cilj je takva oblika rješenje mrtvog kuta, nebranjenog prostora koji nastaje kod ranijih zaobljenih kula. Bastion svoju punu smisao dobiva u sklopu bastionskog sustava, utvrda s više bastiona. (A. Žmegač, 2009, str. 14.-15.)

⁸⁵ A. Bašić Alerić, 2015, str. 239.-241.

⁸⁶ A. Žmegač, 2009, str. 30.

⁸⁷ A. Bašić Alerić, 2015, str. 242.

⁸⁸ J. Vrandečić, 2013, str. 30.

Maria Della Rovere izvijestio je o stanju dalmatinskog sustava obrane koji je bio u vrlo lošem stanju i ne bi izdržao napade mina i nove tehnike opsjedanja.⁸⁹ Prema njegovim naputcima vojni inženjeri ojačali su obrambene moći dalmatinskih komuna Zadra, Šibenika, Trogira i Splita. Ta četiri važna grada zajedno s nizom utverdama koje brane njihovo zaleđe čine obrambenu strategiju Venecije od osmanskih napada.

Mlečani su zatečene srednjovjekovne obrambene strukture, solidno građene masivne zidine, po svom dolasku nastojali obnoviti u skladu s novim načinom ratovanja. Izvješća govore kako su se 1526. godine u Šibeniku urušili dijelovi zida prema kaštelu i prema moru te da je on obnovljen starim drvom. Spominje se i 1527. godine da u Trogiru postoji puknuće zida na sjevernoj strani prema kopnu te da je srušen dio zida zatrpao jarak. U prilog brizi Mlečana o stanju utvrda govori i podatak da je 1520. godine utvrđeno da su zidovi Zadra stari i nesigurni te da su već 1524. godine oni oštećeni udarima vjetra. Nadalje, u izvješćima se pored lošeg stanja utvrda navodi i njihova zastarjelost, neprimjerenost zahtjevima vremena. Tako se za gradske zidine Zadra 1528. godine govori kako su visoke i neravno izgrađene. S obzirom, da su tada moderni bedemi bili niži, a širi uz, ukošenje donjeg dijela zida poradi stabilnosti. Preporuka upućena za Zadar bila je da se zidovi uz luku snize i doda im se skošenje. Šibeniku je cijelu strukturu kopnenog poteza zidina trebalo nadomjestiti suvremenim zidom s kulama. Za Trogir su smatrali kako bi trebalo urediti vanjski tvrđavni element u vidu ravelina, koji bi činio uzajaman nadzor u suodnosu s kaštelom Kamerlengo na jugozapadu i kulom sv. Marka na sjeverozapadu. Mlečani su se najviše posvetili gradu Zadru, kojem su u nasljeđe ostavili izniman bastionski sustav. Zbog svog položaja i strateško-političke važnosti gotovo sve zamisli o obnovi i gradnji u Zadru su ostvarene. Prije svega zbog velike važnosti Zadra koji je nadmašivao po važnosti ostale gradove poput Šibenika, Trogira i Splita, koji ni geografski nisu imali toliko povoljnu sliku, zbog mogućnosti ugrožavanja s uzvisina od strane neprijatelja.

⁸⁹ A. Bašić Alerić, 2015, str. 242.

Znamenita je izjava mletačkog dužnosnika da bi Šibenik najbolje bilo izgraditi na drugom mjestu.⁹⁰

3.1.1. Zadar

Zadar je među dalmatinskim gradovima igrao važnu ulogu za Mletačku Republiku. Uvijek je bio istican kao ključna utvrda i zaštita plovnog dijela Jadranskog mora. Naime, on je zbog svoje blizine Veneciji bio važan po pitanju trgovine u doba turskih ratova i svojom veličinom i kvalitetom geografskog položaja, utvrđenosti i veličinom grada bio nadmoćan nad Šibenikom, Trogirom i Splitom.⁹¹ Republika se uvijek nastojala prilagoditi općoj situaciji, kako u Italiji, na Levantu tako i u Dalmaciji. U 15. stoljeću ona nema doraslog neprijatelja za kojega se mora brinuti, no napredovanjem Osmanlija, postaje svjesna opasnosti. Venecija shvaća da je ključ za sigurnosti šireg šibenskog i zadarskog distrikta utvrda Ostrovica, a splitskog i trogirskog utvrda Klis, stoga stalno postoje nastojanja da ih pridobije u svoje ruke. Nakon pada Bosne 1463. godine Osmanske čete počinju ozbiljnije ugrožavati Zadar.⁹² U Zadru je bio smješten generalni providur kao najviši organ mletačke vlasti u Dalmaciji. Grad je mogao primiti veću vojnu posadu i na dulje vrijeme se odupirati neprijateljskoj opsadi. Poluotok na kojem se nalazi grad pruža povoljnu vojnu situaciju, a u bližoj okolini nema uzvisine koja bi ga ugrožavala, stoga ima povoljniji položaj no Šibenik ili Split.⁹³ Ratom 1499.- 1502. godine otpočinje razdoblje mletačko-turskih ratova, a Zadar se nalazio u središtu njihovih suprotnosti.⁹⁴ Zadar je kroz stoljeća bio utvrđivan što je značajno doprinijelo Mlečanima na isticanju njegove važnosti. U 16. stoljeću grad nije bio ozbiljnije ugrožen, no zbog promjene

⁹⁰ A. Žmegač, 2009, str. 29.-31.

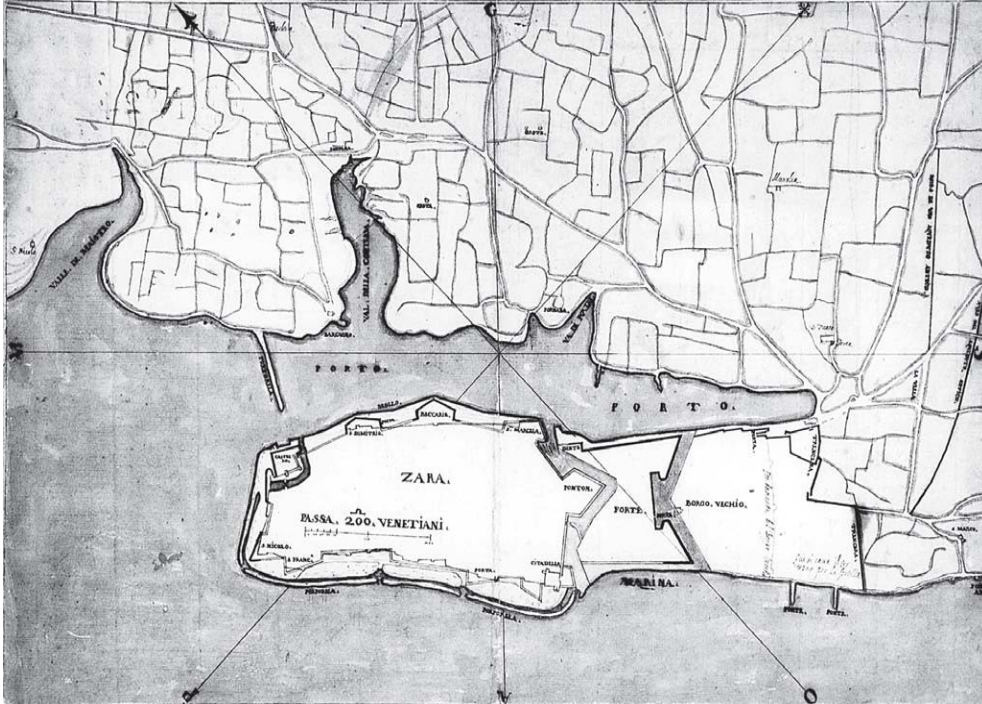
⁹¹ A. Žmegač, 2003, str. 107.

⁹² T. Raukar i sur., 1987, str. 64.

⁹³ A. Žmegač, 2003, str. 107.

⁹⁴ T. Raukar, 1987, str. 177.

tehnike ratovanja i sukoba s Osmanlijama, okolnosti su zahtijevale obnovu postojećeg utvrđenja te nadogradnju novog u duhu bastionskog obrambenog sustava, što ga pretvara u najmoćniju mletačku utvrdu na istočnom Jadranu.⁹⁵

Slika 1. grad Zadar oko 1570. godine. (A.Žmegač,2003,str.108.)

U 15. stoljeću srednjovjekovne utvrde okruživale su sjeverozapadni dio poluotoka. Na sjeveru napravljen je Kaštel, oko kojega je uređen jarak. Zahvaljujući tome bio je odijeljen od grada i nije ga se moglo napasti iz smjera grada, a kontrolirao je ulaz u luku. Povrh toga Mlečani su dali izgraditi Citadelu na južnom kutu utvrda, za sjedište svoje posade. Izuzetno važan srednjovjekovni ostatak bile su porporele, odnosno morski nasip koji je sprječavao približavanje brodova gradskim zidinama. Kritičan dio svakako je bio onaj na jugozapadu koji se nadovezuje na kopno, a kojega je štitio zid s okopanim jarkom, koji je grad pretvorio u otok.⁹⁶ Građevno stanje tih srednjovjekovnih utvrda bilo je takvo da su one stradavale i od jakih naleta vjetra, stoga izvjestitelji predlažu snižavanje utvrda i dopunjavanje zemljanim nasipom,

⁹⁵ A. Žmegač,2003, str. 107.

⁹⁶ A. Žmegač, 2009, str. 32.

odnosno žele proširiti zidine. Takvi prijedlozi česti su 1520-ih godina.⁹⁷ Tada dolazi i do zahtjeva da se izgrade dva bastiona⁹⁸: jedan na strani prema luci, a drugi kod Citadele uz produbljanje jarka te da prostor između njih bude ravan tako da tipovi pri gađanju nemaju mrtvog kuta. Topovi bi tako bili u mogućnosti braniti prostor od bastiona Sv. Marcela prema Kaštelu te od Citadele duž obale jugoistočno.⁹⁹ Radovi na zadarskim utverdama započinju se u vrijeme mletačko-turskog rata 1537.-1540. godine. Tri su važna inženjera koja su tvorci zadarskih utvrda u 16. stoljeću, a to su: Michele Sanmicheli, koji još za rata započinje graditi peterokutni Ponton uz glavna gradska vrata i pripadajući mu zid; Gingirolamo Sanmicheli, koji je radio uz bok svom stricu Michelu i Sforza Pallavicino, koji ruši Varoš ispred grada i gradi izdvojeni obrambeni otok Forte.¹⁰⁰ Michele Sanmicheli dobio je od mletačke vlade nalog za iskapanjem obrambenog kanala i gradnju novi bedema na mjestu srednjovjekovnog gradskog ulaza. Tada se gradi monumentalni bastion za obranu grada, Ponton. Na tom mjestu je barun Walden 1829. godine dao izgraditi javni perivoj, poznat kao Perivoj kraljice Jelene Madijevke. Novi ulaz u grad premješten je u smjeru jugozapada od Pontona. Kopnena vrata, kako iz nazivaju, izgrađena su 1543. godine po zamisli Michela Sanmichelia u obliku slavoluka.¹⁰¹ Michele i njegov nećak Giangirolamo kojemu je tada samo 24 godine, dolaze u Zadar 5. svibnja 1537. godine. Tadašnja zadaća bila im je učiniti lanac od strane crkve Sv. Marije od Mora¹⁰² do luke, kurtinu¹⁰³ i dva bastiona. Treba napomenuti kako je grad tada drugačije izgledao te da

⁹⁷ A. Žmegač, 2003, str. 108.

⁹⁸ Iako je prvotno bilo u planu izgraditi dva bastiona, na tom pojasu izgrađena su tri uz jedinstvenu izgradnju Kopnenih vrata i Pontona kao središnjeg bastiona. (A. Žmegač, 2003, str. 109.)

⁹⁹ A. Žmegač, 2009, str.32.

¹⁰⁰ J. Vrandečić, 2013, str. 30.

¹⁰¹ M. Matešić, M. Ursić, 2014, str. 34.

¹⁰² Crkvicu Sv. Mariju od Mora valja poistovjetiti s crkvicom Stomoricom koja se nalazi kraj poznatog restorana Bruschetta u Zadru.

¹⁰³ Kurtina ili zidno platno.

je crkva bila uz bedeme, odnosno uz samu obalu dok je danas obala od nje znatno udaljenija.¹⁰⁴ Razlog zašto se prilikom gradnje odstupa od prvotnog plana te se izvode tri bastiona, a ne dva jest da iako je *Capitano generale da terra*, Francesco Marija della Rovere donio upute za izgradnju, one nisu poštovane jer bi se obrambeni pojas kod Bastiona sv. Marcele prilikom izgradnje samo dva bastiona okretao pod pravim kutom što odstupa od teorija renesansnog utvrđivanja.¹⁰⁵ Zbog težnje da zadarski obrambeni pojas bude što bliži tadašnjim načelima gradnje, a to je značilo da trebaju biti izbjegnuti oštri uglovi i oštre promjene toka bedema, određeno je napraviti tri bastiona. Uvođenjem središnjeg bastiona Pontona, skraćena je udaljenost utvrde među bastionima što doprinosi kontroli ulaza u grad i boljoj obrambenoj kontroli prema kopnenoj strani. Povrh toga u Zadru je važno bilo uvesti takav raspored jer je prijetila opasnost i s lučkog poteza, odakle je grad mogao biti napadnut s susjednog mu kopna.¹⁰⁶ 1537. godine započinje izgradnja planiranog projekta u Zadru. Premda je projekt osmislio Michele ipak čini se kako je izgradnju vršio njegov nećak Giangirolamo. S obzirom na važnost ulaza u grad, mora biti da je Michele prilikom osmišljavanja rasporeda bastiona već bio osmislio mjesto novome ulazu u grad. Dotadašnja srednjovjekovna vrata nalazila su se sjeveroistočnije u liniji rimskog dekumana. No, odlučeno je da taj prilaz zapriječi bastion nazvan Ponton¹⁰⁷, a time je odlučeno se Kopnena vrata (glavni ulaz u grad) smjeste jugozapadno od Pontona. Prva ulica do dekumane na koju su se vezala gradska vrata bila je dovoljno važna da podnese taj teret.¹⁰⁸ Danas je sačuvano samo pročelje gradskih vrata, no izvorno na tom mjestu bila je zgrada s nadsvođenim prolazima i prostorima na kojima je smještena gradska straža i uređaj za podizanje mosta. Danas se ispred Kopnenih vrata nalazi

¹⁰⁴ A. Žmegač, 2003, str. 109.

¹⁰⁵ A. Žmegač, 2009, str. 35.

¹⁰⁶ Isto, str. 37.

¹⁰⁷ Njegovo ime dolazi od riječi *puntone* koja označava tlocrtnu oštrokutnu građevinu. Tako je nazvan još 1537. godine tijekom njegove izgradnje dok je još bio zemljan.

¹⁰⁸ A. Žmegač, 2003, str. 112.

nasip, no tada se u grad ulazilo preko podiznog mosta. Glavni kritičar pri izgradnji Kopnenih vrata bio je Giulio Savorgnan, koji je u to vrijeme bio zapovjednik zadarske posade. Prigovarao je Michelu zbog izrade vrata s mnogim lijepim ukrasima, frizovima i kapitelima na koje je mnogo potrošeno. No, ipak valja reći kako je usporedio izgled vrata s onima u Veroni što svakako govori o umjetničkoj crti zadarskih gradskih vrata.¹⁰⁹ Karakteristično za to doba jest da je izgradnja Pontona, središnjeg bastiona, tekla na način da je prvo podignut zemljani bastion, a potom je on bio uzidan. Ponton veličinom nadmašuje onodobne bastione, ali razlikuje se i zbog šiljastog tlocrta koji znatno strši prema kopnu.¹¹⁰ U sjevernom dijelu Pontona nalazi se slobodan i nenatkriven prostor. Iz njega se ulazi u velike nadsvođene prostore, a prema sjeveru u kazamate koji završavaju dvama topovskim otvorima. Zanimljivo je kako su topovske strijelnice smještene nisko što je karakteristično za gradnju Giangiolama. U prilog tomu da je izgradnju vršio upravo on ide i materijal izgradnje, opeka. Ona nije karakterističan materijal za izgradnju u Dalmaciji. Važnost Pontona iskazuje i redosljed izgradnje. Naime, prvo se krenulo u izgradnju zemljanog bastiona, koji je kasnije uzidan. Zatim, se nakon Pontona grade kurtine prema jednoj i drugoj obali poluotoka gdje se podižu bastioni, Citadela i sv. Marcela. Vidljivo je na tlocrtima Zadra iz 1570. godine kako još nije bio dovršen cijeli kopneni potez, bastion Citadele, dok su s lučke strane bastioni sv. Roka i sv. Dimitrija bili zemljani. Tijekom izgradnje projektirani su i izgrađeni novi plitki bastioni poput bastiona sv. Frane i sv. Jurja na potezu okrenutom prema Zadarskom kanalu.¹¹¹ Na Kopnenim vratima nalazi se godina dovršetka gradnje, 1543. godina, kurtina prema jugozapadu izgrađena je do 1548. godine, a ona prema sjeveru do 1560. godine. Smatra se da je dovršetak uzidavanja bastiona sv. Dimitrija, sv. Roka, sv. Marcele bio oko 1570. godine, dok je bastion Citadele dovršen 1574. godine.¹¹² Nakon što

¹⁰⁹ A. Žmegač, 2009, str. 42.-43.

¹¹⁰ A. Žmegač, 2003, str. 113.

¹¹¹ A. Žmegač, 2009, str. 44.-47.

¹¹² Isto, str. 189.-190.

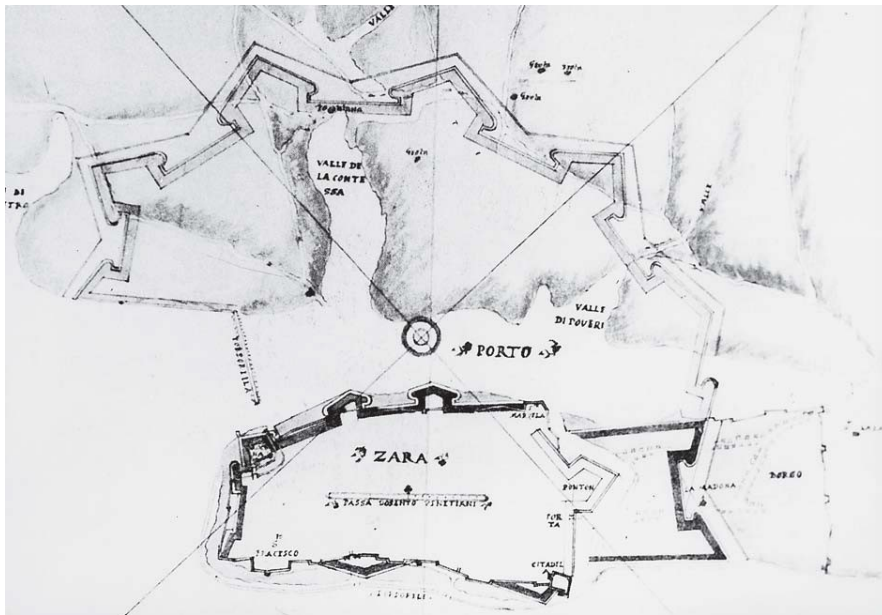
se krenulo u izgradnju ideja Michela Sanmichelia 1537. godine već je tada došlo do osmišljavanja nove utvrde na mjestu Varoši, svojevrsnog nastavka poluotoka koja se u mletačkim izvorima naziva Forte. Iako još nije bio dovršen projekt iz 1537. godine Sforza Pallavicino, plaćenik i vojni zapovjednik krenuo je u izradu projekta utvrde Forte. Do gradnje nove utvrde dolazi 1567. godine, a cijela je bila dovršena u nekoliko godina, čime zbog svoje veličine predstavlja pravu suprotnost projektu koji je započeo trideset godina prije.¹¹³ Utvrda je bila pridodana osnovnoj utvrdi grada kao vanjski element, time je bila niža od starije utvrde. Forte prema kopnu ima frontu od dva polubastiona, strukture klasične za 17. stoljeće. Ulaz u utvrdi Forte postavljen je na način da ide u smjeru prema Kopnenim vratima, kako bi se omogućilo lakše kretanje prema ulazu u grad. Bedemi su usmjereni preko uvale Jazine od koje poligonalnim tokom idu preko uzvisina, udolina i uvala do porporele koja zatvara krug kod starog kaštela. Uloga Forte jest da zaštiti prostor poluotoka jedinstvenim fortifikacijskim sustavom. Za potrebe izgradnje i obrane Pallavicino je odlučio koristiti taktiku spaljene zemlje, što je uvelike pripomoglo Zadru u obrani u nadolazećem Ciparskom ratu.¹¹⁴ Nadalje, kreću Mlečani u izgradnju dva bastiona u luci, bastion sv. Dimitrija i bastion sv. Roka u obliku peterokuta te izgrađuju bastion sv. Marcele (arsenal). U Zadru se tada izgrađuju i bastion Citadele 1574. godine, šiljasti bastion sv. Nikole na zapadnoj strani grada i platforma ispred samostana sv. Frane koja se uređuje kao bastion. Pokraj Anđelovih vrata izgrađenih u srednjem vijeku, grade se nova, a pored samostana sv. Krševana izgrađuju se nova lučka vrata Porta marina u čast pobjede na Levantu.¹¹⁵ Koliko su Mlečani pažnje pridavali utvrđivanju glavnog grada mletačke Dalmacije, govori i prikaz ideje fortifikacijskog sustava koji bi Zadar utvrdio i

¹¹³ T. Raukar i sur., 1987, str. 278-280.

¹¹⁴ A. Žmegač, 2003, str.115.-116.

¹¹⁵ T. Raukar i sur. 1987, str. 281.-282.

s kopnene strane, a išao bi linijom od Fortea, uvale Jazine, perivoja Vrulje te završavao na mjestu poznatog zadarskog kupališta Marex.

Slika 2. Prikaz ideje fortifikacijskog izgleda Zadra oko 1565. godine. (A. Žmegač, 2003, str.114.)

Vrlo zanimljivo nam je pratiti broj ali i stanje vojne posade u gradu Zadru što umnogome govori o svijesti o opasnosti ali i o mogućnostima Republike. Izvori nam kazuju kako se 1503. godine u Zadru nalazi 97 konjanika, od čega 60 stradiota i 37 domaćih konjanika koje je plaćala zadarska komora.¹¹⁶ S vremenom se broj povećava, pa tako 1519. godine zadarski kapetan Zuan Moro navodi 151 stradiota u Zadru, 1525. godine 220 konjanika na zadarskom teritoriju. Tri godine kasnije zadarski teritorij broji 149 vojnika pješaka i 100 konjanika, od čega zadarska posada broji 30 vojnika na kopnenim vratima, 25 na trgu, 30 u kaštelu i 14 pješaka na citadeli. U vrijeme rata 1537.- 1540. godine u Zadru se nalazilo 3700 pješaka i 500 konjanika, da bi po završetku rata bilo određeno da se broj posade smanji. Broj posade kretao se oko 80 konjanika sve do druge polovine 1550-ih kada broj raste, 1559. 190 konjanika te 1566. godine 214, a pred rat 1567. godine na zadarskom teritoriju je 418 konjanika

¹¹⁶ L. Čoralić, 2006, str. 72.

(312 stradiota i 106 Hrvata).¹¹⁷ Sigurno da je mletačka vlada pomno razmišljala i u skladu s potrebama povećavala i smanjivala broj posade ali i odnos broja pješaka i konjanika. Jaki obrambeni sustav izgrađen u drugoj polovini stoljeća nije zahtijevao velik broj pješaka.

3.1.2. Šibenik

Slika 3. Šibenik s okolicom. (A. Žmegač, 2009b, str.78.)

Izuzmemo li Zadar kao glavni grad mletačke Dalmacije za čije razvojne potrebe su se izdvajala ogromna sredstva, Šibenik je poslije njega bio mletačka uzdanica. On je imao važnu ulogu u unosnoj trgovini s Osmanlijama.¹¹⁸ Prvih desetljeća mletačke vlasti nad Šibenikom opasnosti gotovo da i nije bilo. Zaštićen uskim kanalom i opasan gradskim zidinama ugarsko-hrvatski vladari i hrvatski banovi nisu ga mogli ozbiljnije ugroziti. Padom Skradina i Knina šibenski teritorij postaje iznimno nesiguran i u stalnoj opasnosti od osmanskih napada.¹¹⁹ Bajlo Pietro Zen koji 1522. godine posjećuje Šibenik radi utvrđivanja graničnog sporazuma, sklapa trgovinski sporazum. Trgovina s osmanskim zaleđem i Bosnom preko Skradina dovodi u

¹¹⁷ T. Raukar, 1987, 192.-213.

¹¹⁸ I. Pederin, 1990, str. 30.

¹¹⁹ G. Novak, 1976, str. 163.

Šibenik pravo bogatstvo. Već 1553. godine u njemu boravi 500 do 600 osmanskih podanika, uključujući muslimane iz Skradina. Vrijednost trgovine preko šibenske luke procijenjena je na oko 50 000 dukata godišnje. Poslije Zadra nudio je najbolji mogući životni standard svojim žiteljima.¹²⁰ Iako je službeno trajao mir, sve do ratne 1537. godine traju stalne turske provale u šibensko zaleđe, stoga objavom rata, padom Klisa i razaranjem Skradina i mlinova nije došlo do značajne promjene u životu stanovništva, naviklog na stalne napade. U gradu tada boravi 4950 ljudi od kojih 1213 ratno sposobnih, što je značilo da je Republika morala poslati značajan broj konjanika. U Šibeniku brigu o čuvanju gradskih bedema vodi komuna, dok država brine o čuvanju gradskih vrata.¹²¹ U razdoblju mletačke vlasti nad Šibenikom, grad ostaje unutar površine koju je zauzimaio i ranije. Fortifikacijski sustav se razvijao u vidu popravljjanja zidina, izgradnji novih kula na postojećim bedemima, podizanjem značajnih utvrda u blizini. Kroz rani i razvijeni srednji vijek Šibenikom dominira kaštel sv. Mihovila od kojeg se pružaju zidine i kule koje okružuju gradsku jezgru. U periodu do dolaska mletačke vlasti to je bio jedini obrambeni sustav koji poznaje Šibenik, a sastoji se od kaštela sv. Mihovila, gradskih zidina i kula izgrađenih u razdoblju od 11. do 15. stoljeća.¹²² Kaštel na brdu čuvala je posada od 60 vojnika, gradska vrata 25 vojnika, veću kulu 40, a manju 15 vojnika.¹²³ U 16. stoljeću Mlečani ponajviše sredstava za obranu ulažu u grad Zadar, glavni grad u pokrajini. No, izgradnjom utvrde sv. Nikole na otočiću Ljujevcu kraj Šibenika u 16. stoljeću znatno se poboljšava obrambena sposobnost grada, ali i pokazuje da Mlečani vode brigu i o drugim važnim gradovima. Nije stoga nepotrebno spomenuti kako se za izgradnju te utvrde izdvojilo 40 000 dukata. Ukoliko se ovaj iznos usporedi s ukupnim prihodom Šibenika u trgovini, vidimo da se

¹²⁰ I. Pederin, 1990, str.30.

¹²¹ G. Novak, 1976, str. 168.-171.

¹²² J. Čuzela, 2005, str. 9

¹²³ G. Novak, 1976, str. 154.

govori o velikom iznosu.¹²⁴ Sam grad čuvale su straže sastavljene od šibenčana, plemića i pučana. Na 11 stražarskih položaja smještena su 44 stražara, a na gradski trg njih 16. Gradsku stražu domaćeg stanovništva nadzirala je četa od 30 profesionalnih vojnika, na čelu kojih se nalazi kapetan.¹²⁵ S obzirom da je Skradin bio u rukama Osmanlija i da je prijetila neposredna opasnost gradu od napada iz tog pravca odlučeno je onemogućiti im napad na gradsku luku, izgradnjom Utvrde sv. Nikola. U 16. stoljeću ovo gotovo da je jedini ozbiljni mletački zahvat u ovome gradu, ipak grad često posjećuju izaslanici koji opisuju i daju prijedloge na koji način bi valjalo grad utvrditi.¹²⁶ Po završetku Ciparskog rata jasno se pokazao problem te potreba izrade kula na mjestu izlaza i ulaza u Šibensku luku, ali i osposobljavanje kula Parižot i Vrpolje, za obranu seljaka od uskoka i *martolossa*. Nakon rata se obrazuje stanovništvo i novači u teritorijalnu vojsku te na taj način financijski rasterećuje Republiku.¹²⁷ Tek kasnije nakon pojave opasnosti u doba Kandijskog rata (1645.-1669. godine) grade se dvije tvrđave na brdima iznad grada: utvrda sv. Ivana i utvrda Barone. 1660. godine istočni dio grada ojačava se bastionima Bernardi i sv. Katarina.¹²⁸

Rekonstrukciju gradskih fortifikacija ali i koliko su pažnje mletački dužnosnici pridavali obrambenim sposobnostima grada, uz njihove konstruktivne kritike na koji način valja dodatno ojačati grad, najbolje govore izvješća tih dužnosnika. Detaljan opis grada i gradskih zidina iz 1553. godine dao je mletački sindik Giovanni Battista Giustiniani. On govori da je grad smješten na litici na čijem vrhu je izgrađen kaštel položen u pravcu istok-zapad. Na istočnoj strani od grada nalazi se brdo na kojem se nalazi crkva sv. Ivana te dodaje da se grad ne može braniti ukoliko se brdo ne uključi u gradski fortifikacijski sustav ili ako se na njemu ne dade

¹²⁴ J. Vrandečić, 2013, str. 36.

¹²⁵ G. Novak, 1976, str.172.

¹²⁶ J. Ćuzela, 2005, str. 9.

¹²⁷ G. Novak, 1976, str. 177.

¹²⁸ J. Ćuzela, 2005, str. 9.-10.

izgraditi utvrda. Mlečani tek u 17. stoljeću odlučuju se na taj poduhvat te tamo rade utvrdu sv. Ivana. Giustiniani navodi dalje kako je gradski zid dug jednu milju, a da su ulazna vrata u grad s kopnene strane na jugoistoku i da imaju stražare. Taj je pak zid u star, visok i bez parapeta. Jedini dio zida koji je još jak jest onaj na jugu gdje se nalazi okrugla kula sv. Frane. Zaštitni jarak isklesan je u stijeni s vanjske strane. Na obalnoj strani grada kaže kako nema obrambenog zida jer grad s morske strane štiti snažna tvrđava sv. Nikole. Iznimno je zanimljiv izvještaj generalnog providura Dalmacije Giacoma Foscarinia iz 1572. godine koji navodi gotovo identičan opis, s iznimkom da je zamijetio kako gradske kule služe za smještaj stanovnika te da gradu nedostaje bastiona.¹²⁹ Ovi opisi izvrsno prikazuju stanje obrambenog sustava u Šibeniku te koje je mjere potrebno poduzeti kako bi se grad znatno osnažio. Neki od tih prijedloga su uvaženi poput izgradnja utvrde sv. Ivana na istoimenom brdu te utvrda Barone i bočno osnaživanje zidina, što je onemogućilo napad neprijatelja s kopnene strane. No, sve te radnje dolaze kasno u 17. stoljeću. Neki pak prigovaraju nedostatak bastiona, no to nije bilo moguće učiniti prvenstveno zbog toga što se Šibenik nalazi na litici, a bastion ima svoju funkciju samo ako se nalazi unutar sustava bastiona, što je bilo nemoguće učiniti u tim uvjetima. Tamo nije bilo moguće uspostaviti bastionski sustav jer je srednjovjekovni zid završavao na padini brda sa zapadne i sjeverne strane, što bi bastion izravno izložilo topničkom napadu.¹³⁰

Šibenska luka bila je gotovo neosvojiva, no padom Knina i Skradina u ruke Osmanlija 1522. godine odlučeno je na prijedlog kapetana oružja Malatesta Bagliona da se kanal sv. Ante koji je širok tek jednu milju zaštititi jakim utvrdom. Do tada ulaz u kanal brane dvije *torrete* s obje strane kanala izgrađene u 14. stoljeću.¹³¹ Dvije kule (Mala i Velika kula) na ulazu u Kanal štitile su grad na način da je lanac s drvenim trupcima na površini mora bio nategnut između

¹²⁹ Isto, 2005, str. 14.-17.

¹³⁰ Isto, str. 93.

¹³¹ B. Nadilo, 2001, str.747.

kula udaljenih 140 m. Kule su srušene u razdoblju izgradnje tvrđave sv. Nikole i početka Ciparskog rata.¹³² Na mjestu napuštenog benediktinskog samostana i crkve sv. Nikole na otočiću Ljujevcu gradi se tvrđava. Gian Girolamo Sanmicheli 1539. godine daje prijedlog projekta koji je prihvaćen te sljedeće godine počinje gradnja utvrde sv. Nikola. Neka rješenja izvedena na tvrđavi su među prvima u Europi, poput kliješta koja se nalaze između polubastiona prema jugu tvrđave, povezana kurtinom. Nije poznato kada je točno izgradnja utvrde dovršena no već 1544. godine ona ima kaštelana. Potrebno je spomenuti i kako fortifikacijski objekti nikada nisu potpuno izgrađeni zbog konstantne potrebe za nadogradnjom. Zanimljivo je kako je tvrđava sv. Nikole uz bastion Ponton u Zadru jedini objekt koji je građen ciglom. GianGirolamo se zbog izbora materijala gradnje žalio Senatu kako mu nedostaje materijala ponajviše sedre, vapna, cigle, drva ali i potrebnih klesara na gradilištu. U donjem dijelu tvrđava se gradi od kamena, dok u gornjem od cigle, poradi bolje amortizacije topovskih kugli. Prvotna procjena cijene izrade bila je 7000 dukata, no u konačnici je procijenjeno između 1545. i 1547. godine kako će koštati 20 000 dukata. Iz izvješća prije spomenutog Giustiniana Tvrđava je trokutasta oblika, s tri obrambene točke. Na sjeverozapadnoj strani prema ulazu u luku nalazi se bastion okrugla oblika. Na njemu se nalazi mali trg s kapelom sv. Nikole, dok na jugoistočnom dijelu se nalaze cisterna te *lozette*. Između bunara i kapele na *torionu* (okrugli bastion) nalaze se zgrade za posadu. Ulazna vrata tvrđave nalaze se na strani okrenutoj prema Šibenskoj luci. Zanimljivo je Giustinianovo navođenje posade tvrđave na čelu koje je kaštelan biran iz mletačkog plemstva na rok od dvije godine. Tvrđavom uz kaštelana zapovijeda kapetan. Kapetan je vojni zapovjednik dvadeset petorici vojnika i petorici topnika.¹³³ Tvrđava je na strani koja gleda prema otvorenom moru imala šest topovskih otvora, a prema kopnenom dijelu mogla su biti uperena dva topa. Iznimno je zanimljiva činjenica da tvrđava nikada nije bila

¹³² I. Glavaš, I. Šprljan, 2018, str. 47.-60.

¹³³ J. Ćuzela, 2005, str. 75.-79.

napadnuta stoga je teško znati kako bi se ponašala u slučaju topovskog udara, jer je tada postojala bojazan da bi se svodovi mogli urušiti pod topovskim paljbama.¹³⁴ Prostor tvrđave pod svodovima je impresivan, a sastojao se od tri pravokutne prostorije jedne polukružne ispod *toriona* i hodnika koji ih povezuju, dok se od svodovima nalazi spremište za kišnicu.¹³⁵

Slika 4. Prikaz tvrđave Sv. Nikole i kanala sv. Ante. (<https://www.wish.hr/stamena-opasna-ljepotica-tvrđava-svetog-nikole/> 3.11.2020.)

Oblik trokuta koji je koncipirao Giangiolamo nije do tada bio pogodan za izgradnju utvrde. No, pretpostavlja se da zbog smanjenja troškova izrade, uvjetovanošću terena i renesansne sklonosti geometriji ovakav oblik utvrde bio je jedan od rijetkih rješenja tada. Giangiolamo se nije pribojavao napada neprijatelja podno zidina, vjerujući kako će ih topovska paljba udaljiti od te nakane. Ako želimo shvatiti utvrdu u kontekstu mletačkog fortifikacijskog graditeljstva u 16. stoljeću može se reći kako je utvrda sv. Nikole rana pojava takvog tipa graditeljstva oblika tenalje (tal. *Tenaglia*, kliješta) koji se kasnije primijenio u izgradnji utvrde Forte u Zadru (1567. godine), utvrdi San Felice kraj Chioggie (1571. godine). Ipak, iako je utvrda osiguravala Šibenik od približavanja neprijateljskih brodova, postojala je opasnost od osmanskog izbijanja na drugom kraju kanala sv. Ante i time onemogućće opskrbu grada u

¹³⁴ B. Nadilo, 2001, str. 751.

¹³⁵ J. Ćuzela, 2005, str. 81.

slučaju opsade. Nedostatak koji je nastao rušenjem Velike i Male kule, mogao se riješiti prijedlogom iz 1542. godine, odnosno izgradnjom utvrde na brijegu Labor kako bi se onemogućila opsadu grada. Nažalost, taj plan nije proveden u djelo te se tijekom Ciparskog rata zbililo upravo ono na što je upozoravano.¹³⁶ Šibenski teritorij štitio je i kaštel Vrpolje izgrađen nakon pada Bosne i kula *Parisotto* izgrađena 1503. godine na području plodnog Donjeg polja, kao zaštita od osmanskih pljačkaških pohoda. Utvrde su štitile stanovništvo koje obrađuje Donje polje i osigurava šibenskoj komuni hranu. One su bile predstraža obrane bedema, baš kao što su bile i utvrda Znoilo u Prgometu te tvrđave u Solinu, na Kuku i Kamenu za trogirsku i splitsku komunu. U 16. stoljeću u njima je bila smješšana posada stradiota, utvrde su učestalo rušene i obnavljane te konačno u 17. stoljeću za Morejskog rata gube na važnosti.¹³⁷ Rijetko su utvrđenja Šibenika bila iskorištena, ali kada su bila, zaštitila su stanovništvo i posadu. Pored toga, postojanje tvrđava i gradskih bedema bila je važna opomena napadaču.¹³⁸ Izvješća nam pokazuju izvrstan smisao mletačkih dužnosnika i vojnih arhitekata za obranu dalmatinskih komuna, no iako je većina prijedloga uvažena po pitanju utvrđivanja Zadra, po pitanju Šibenika to nije slučaj. Teško je razaznati zašto nisu učinjene još u 16. stoljeću važne preporuke poput utvrde sv. Ivan i utvrde na brijegu Labor, no svakako je činjenica kako je Šibenik ostao u mletačkim rukama te da je bilo dovoljno izgraditi samo utvrdu sv. Nikole za vojno-političke potrebe 16. stoljeća.

¹³⁶ A. Žmegać, 2009, str. 51.-57.

¹³⁷ I. Glavaš, I. Špraljan, 2016, str. 135-146.

¹³⁸ G. Novak, 1976, str. 156.

Slika 5. Tvrđava sv. Nikole. (<https://www.wish.hr/stamena-opasna-ljepotica-tvrđava-svetog-nikole/> 3.11.2020.)

3.1.3. Trogir

Usporede li se gradovi Zadar, Šibenik i Split s Trogirom uočiti će se kako je on najmanji od njih, najmanje gospodarski razvijen ali nakon Zadra najsnažniji grad prema sindicima Andrei Giustinianu i Octavianu Valieru iz 1571. godine. U to doba zidine Trogira bile su trošne, niske, na sjevernom potezu prema kopnu dijelovi zidina znali su se srušiti u kanal te ga tako i zatrpali. Problem zatrpavanja kanala trajao je desetljećima te je čak generalni providur ukazivao na potrebu produbljivanja, čišćenja kanala između grada i kopna. Razlog postupnom zatrpavanju pored urušavanja zidina bila je i solana koja se nalazila s kopnene strane kanala. Rješenje problema bilo je propisano statutom grada Trogira, obveza čišćenja kanala odnosila se na sve stanovnike grada, no ona nikad nije bila provedena.¹³⁹ U izvorima se spominje i postojanje kule, koja je još 1380. godine trebala biti obnovljena, a čiji je vlasnik hvarski biskup Stjepan. Kula je bila porušena, a na njenom mjestu izgrađena je privatna kula u pojasu srednjovjekovnih zidina tih godina, izgradila ju je kuća Cega. Kula je zatvarala kut prema vani između kule Vitturi i kule sv. Nikole. Većina izgradnje odvija se tijekom 14. stoljeća kada

¹³⁹ A. Žmegač, 2009, str. 105.

privatne osobe grade kule, a gradi se i kameni most i zidine. U tom periodu zidinama se opasava burg te se grad dijeli na novi i stari.¹⁴⁰ Najvažnija utvrda koja je postojala i još postoji u Trogiru jest kaštel Kamerlengo. 1420. godine izdana je dukala o gradnji nove utvrde važne za sigurnost grada Trogira prema projektu inženjera Picina koji je predvidio izgradnju četvrtastog tlocrta s poligonalnom kulom usmjerenom prema gradu, barbakanom s utvrđenim pojasom zidina oko kaštela koji prati široki kanal. Dio materijala od kojega je izgrađen kaštel bio je kamen s srušenih gradskih zidina te novi kamen iz obližnjeg kamenoloma.¹⁴¹ Petar Loredano zatražio je izgradnju kaštela i izričito naveo kako treba izgledati, no zbog produženja izgradnje promijenili su se uvjeti te unutarnji pojas nije bio uređen prema njegovim uputama. Okolo sjeverozapadne kule i zida nalazili su se kameni nasipi koji su priječili galije i barke da pristanu uz obalu. Zid s južne strane Novog grada bio je obnovljen, dok su zidine s sjeverne i zapadne strane ostale iste kao i u 14. stoljeću. Turskim zauzimanjem Bosne gradi se kula Malipera.¹⁴² Grad je bio potpuno omeđen gradskim zidinama, a razlog njegovoj obrambenoj snazi svakako treba tražiti u tome što je smješten na otoku, čime je teško dostupan neprijatelju. Do danas je ostao očuvan samo kasnosrednjovjekovni obrambeni zid vidljiv na južnom pročelju grada i crkve sv. Nikole. Također, danas je vidljiv i u pročeljima zgrada u visini do prvoga kata.¹⁴³ Trogir je često odolijevao jakim pomorskim snagama koje su imale artiljerijsku podršku na obali otoka Čiova. U opsadi Trogira Mlečani su oštetili gradske zidine 14. stoljeća s obodnim kulama, samostan sv. Nikole, katedralu sa zvonikom, vijećnicu, gradsku ložu i palače. Nova vlast popravila je oštećene zidine i kule i gradi kaštel Kamerlengo kao izdvojenu utvrdu.¹⁴⁴ S obzirom da je Trogir bilo vrlo lako napasti s okolnih uzvisina poput otoka Čiova i prostora

¹⁴⁰ I. Lučić, 1979, str. 981-996.

¹⁴¹ V. Kovačić, 2011, str. 109-113.

¹⁴² I. Lučić, 1979, str. 996-1004.

¹⁴³ V. Kovačić, 2011, str. 109-113.

¹⁴⁴ Isto. Str. 97.

današnjeg Segeta, odnosno brda Vlaška i brda sv. Ilije, u gradu su uređene platforme za vatreno oružje kako bi se grad obranio od neprijatelja. Pored nekoliko platformi za topove imao je *mezzalunu* ili ravelin pred kopnenim vratima, a postojala je i kula na istočnoj strani grada, ali u ruševnom stanju.¹⁴⁵ Mlečani 1538. godine ruše samostan sv. Franje ispred kopnenih vrata te materijal upotrebljavaju za ojačavanje utvrda i za izgradnju bastiona za potrebe rata.¹⁴⁶ Iznimno je vrijedan opis stražarskih kula na okolnim brdima čija je funkcija bila alarmiranje stanovništva u slučaju neprijateljskih napada. Knez Dolfin Dolfini 1590. godine navodi kako su na brdima mnoge male kule koje je sagradio knez Bernard Conatrinij te da tamo stoje stražari koji nadziru neprijatelje iza brda kako ne bi napravili štetu stanovnicima, koji ipak često trguju i obrađuju zemlju, drva ili travu na tom području. Na brdu Vlaška se također nalazi straža koja nadzire ravnice Mezlina (bogata polja i pašnjaci)¹⁴⁷ i zajedno s stražom u kuli na Smokvici daje znak opasnosti hitcem iz artiljerije. Tada straža s vrha brda daje gradu signal lupanjem dviju grana te kaplar prenosi informaciju knezu koji naređuje pucanje iz malog topa (maškule). Po ispaljivanju hitca čitava konjica od 38 konjanika uputi se prema položaju iz kojeg je znak poslan.¹⁴⁸ Sustav obrane Trogira svakako treba gledati usporedo s Splitskim. Oni se nalaze u blizini i njihov teritorij je morao biti branjen formiranjem jednog cjelovitog sustava utvrda. Stoga su po Trogir važne tvrđave u Solinu, na Kuku i na Kamenu koje zajedno s utvrdom Znojilo u Prgometru čine dobru predstražu tih dalmatinskih komuna. Osigurati zaštitu lokalnog stanovništva bio je težak zadatak zbog čestih osmanskih pljački, stoga mnogi plemići poradi toga izgrađuju kaštele na liniji Trogir - Split¹⁴⁹ Utvrda Znojilo podignuta je 1498. godine zbog učestalih osmanskih provala ali i loših odnosa s Ugarskom. Utvrda je podignuta na ostacima

¹⁴⁵ A. Žmegač, 2009, str.46-48.

¹⁴⁶ I. Lučić, 1979, str. 1005.

¹⁴⁷ Mlečani u više navrata traže da se ova područja napuste zbog nesigurnosti. (D. Babić,2012,str. 26.)

¹⁴⁸ D. Babić, 2012, str. 26.-27.

¹⁴⁹ I. Glavaš, I. Šprljan, 2016, str. 135-146.

prapovijesne gradine i kontrolirala je prostor oko Labina, Prgometa, Prapatnice i Primorskog Dolca. Oko 1530. godine biva porušena kako ne bi pala u ruke neprijatelja zbog nedostatka posade ali i lakog pristupa utvrdi.¹⁵⁰ Iako je Trogir danas malen, on je s svojim sustavom obrane činio snažno uporište mletačke vlasti. Izvrsnim sustavom, raspoređenim na okolnim brdima, opasnost je bila brzo prepoznata što je omogućilo stanovništvu koje se nalazi na dobro utvrđenom otoku brzu pripremu. Grad u 16. stoljeću nije ozbiljnije napadan, a su slučaju napada svakako bi bio se to učinilo s područja otoka Čiova artiljerijskim napadom, jer ga Mlečani unatoč preporukama nisu dali utvrditi. Važnost Trogira treba gledati u suodnosu s kontrolom nad gradom Splitom u njegovoj neposrednoj blizini te Šibenikom.

Slika 5. Južna obala u Trogiru i kaštel Kamerlengo s lijeve strane, kraj 19. stoljeća. (V. Kovačić, str. 97.)

3.1.4. Split

U Dalmaciji u 16. stoljeću bastionske utvrde dobivaju samo Zadar i Šibenik, na izdvojenom prilazu utvrdu sv. Nikola. Nije stoga ni krivo reći kako su u Dalmaciji tada bile samo tri tvrđave: Zadar, sv. Nikola i Kotor. Ostali gradovi u Dalmaciji bili su okruženi starim utvrdama, oštećenim zubom vremena i sigurno neprimjereni izazovu osmanske blizine. Split je 17. stoljeće dočekao s zastarjelim utvrdama, razlog ne ulaganju mogao bi biti i nepogodan

¹⁵⁰ D. Ribić, 2017, str. 28.

položaj Slita kojemu prijete dvije uzvisine Gripe i Marjan.¹⁵¹ Otkako je Split došao pod mletačku vlast u gradu se nije zbililo gotovo ništa bitnije, osim sukoba Venecije i hrvatskih feudalaca. Turskim osvajanjem Počitelja i gotovo cijelog kraja između Cetine i Neretve 1471. godine uvelike se približuju Splitu. Mirom Venecije i sultana Bajazita II. 1502. godine došlo je do prestanka rata, ali i porasta turskih upada u Dalmaciju. Venecija nastoji da gradovi Knin, Sinj, Klis i Jajce ostanu u hrvatskim rukama, jer o njima ovisi obrana Zadra, Šibenika i nadasve Splita. Čak i Splitski knez Petar Maripiero 1508. godine pomaže Sinju i šalje mu 80 ljudi. Provalom Turaka u okolicu Splita 1520. godine i padom Knina i Skradina raste strah Splićana, ali i potreba za ojačavanjem obrambenog sustava grada.¹⁵² Već 1524. godine preporučeno je kulama Dioklecijanove palače dodati flanke ali i proširenom dijelu grada što stoji zapadno uz Palaču koji je bio bi zaštićen srednjovjekovnim i renesansnim zidovima i kulama.¹⁵³ Osmanlije od 16. stoljeća nadiru manjim četama iz klanca kraj Kozjaka i Mosora. Na tom putu prema moru i Splitu priječio im se moćni Klis. Poznato je kako je ta utvrda bila u rukama Ugarske, sve do njenog pada u ruke Osmanlija 1537. godine, kada se njihovim četama otvara put u splitsko polje, kojim pustoše, pale, pljačkaju i odvođe ljude i stoku. Padom Klisa izravan napad osmanske vojske na slabašno utvrđen grad Split priječe : Tvrđava Kuk iznad Kučina, kaštel u Solinu, utvrda Kamen na istoimenoj klisuri i Papalićeva kula na rijeci Žrnovnici.¹⁵⁴ Mletački kaštel u Solinu nalazio se na lijevoj obali Jadra uz cestu koja je vodila od Splita prema Solinu i Klisu. Splitski knez 1510. godine traži od zastupnika komune da dovrše izgradnju tvrđave u Solinu i ostalih stražarnica, misleći pritom na kulu na kraju mosta koji veže kaštel s Jadrom. 1525. godine sindici za Dalmaciju¹⁵⁵ govore o kaštelu i ostalim manjim utvrdama u Solinu,

¹⁵¹ A. Žmegač, 2009, str. 78.

¹⁵² G. Novak, 2005, str.37-56.

¹⁵³ A. Žmegač, 2009, str. 78-80.

¹⁵⁴ D. Kečkemet, 1980, str. 120-127.

¹⁵⁵ Tada su sindici bili Leonardo Venier i Girolamo Contareno.

naglašavajući važnost kao vrata splitskog i trogirskog kraja. Preporučeno je izgraditi ravelin uz kulu kraj mosta gdje bi se mogli smjestiti stradioti ali do izgradnje dolazi tek uoči opasnosti, izgradnje turske utvrde na gradini 1531. godine. Stradioti nisu htjeli boraviti u Solinu, već ostati u Splitu, stoga pale smještaj u utvrdi.¹⁵⁶ Splitski knez Alojzije Ferro 1557. godine ističe kako ne bi bilo Splita da nije straže u solinskom kaštelu, na Kamenu i Papalićevoj kuli. Utvrdu u ruke osmanlija kukavički predaju stradioti u ljeto 1571. godine za Ciparskog rata, a u 17. stoljeću dolazi do njena djelomičnog rušenja¹⁵⁷ Tvrđava na Kuku spominje se tek 1520. godine, navodi se kako je nekada u njoj boravio jedan kaplar s plaćom od jednoga dukata. U tvrđavi nije bilo straže, vodili i čuvali su ju seljani ali vrlo slabo s obzirom na njen izuzetno dobar položaj. Malatesta Baleano, mletački izvjestitelj utvrdu obilazi 1524. godine te traži popravak utvrde jer ona omogućava pogled na prostor od Klisa do Splita i Trogira. Turci vrlo brzo shvaćaju važnost tvrđave te ju zauzima ju 1536. godine i ostaje u njihovoj vlasti do kraja stoljeća ali u lošem stanju, koristila se još jednom 1648. godine kao mjesto za baterije topova. Zanimljiv je i događaj iz 1574. godine kada Turci traže od Splitskoga okolna polja i sela smatrajući da ona pripadaju tvrđavi, no Mlečani to opovrgavaju navodeći da se na Kučinama nalazi samo stražarnica.¹⁵⁸ Za obranu teritorija Splita važnu ulogu igrala je utvrda Kamen, smještena na istočnom dijelu splitskog polja. Prvi spomeni utvrđenja na toj lokaciji datiraju još iz 1239. godine, a utvrđenje postaje aktualno tijekom 16. stoljeća i turskih upada. Sama klisura je pružala dovoljnu zaštitu, zato nije bilo potrebno dodatno utvrđivanje. Utvrda je predana u turske ruke za Ciparskog rata, a Mletački generalni providur Dalmacije Jakov Foscarini i splitski knez Andrija Michiel izjavili su tom prilikom kako se beznačajna talijanska straža gradske posade predala kukavički turskome sandžaku koji su ih opsjedali bez artiljerije, jurišom dvije ili tri

¹⁵⁶ O ovome svjedoči sindik Antonio Diedo, o čemu više govori Š. Ljubić. 1880, *Comissiones er relationes Venetae, III*.

¹⁵⁷ I. Alduk, 2018, str. 107-122.

¹⁵⁸ I. Alduk, 2009, str. 71-75.

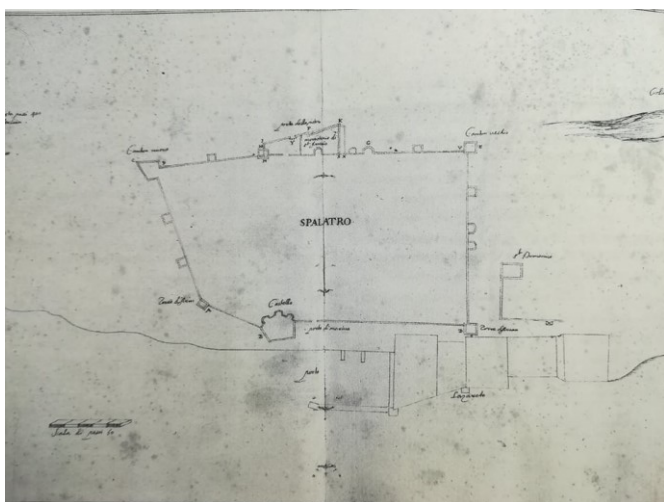
tisuće pješaka i mnogo konjanika. Kao kaznu vojnici koji su se predali bili su obješeni, no to nije utješilo Splićane koji su se žalili što su utvrde prepuštene u ruke vojnika plaćenika, a ne njima.¹⁵⁹ Radi obrane od Osmanlija proširivale su se gradske utvrde i bedemi, podizani bastioni, bulvari, rušili su se čitavi dijelovi grada, predgrađa. Bedemi se obnavljaju i popravljaju još u 15. stoljeću, no bez većih intervencija. Split je u 16. stoljeću bio slabo utvrđen, okružen prastarim bedemima i bez opkopa. Postojala su dvojna gradska vrata, jedna na sjeveru i druga na istoku, a iza njih je stajalo jedanaest kula. Lukovi na Dioklecijanovoj palači, na morskoj strani su zatvoreni kako bi služili kao bedemi. Grad je bio podijeljen na dva dijela: stari grad (u Dioklecijanovoj palači) i novi grad izgrađen zapadno od palače. U novom gradu se nalazio kaštel i kopnena vrata koja su vodila iz njega, a bio je zaštićen novim bedemima prema zapadu.¹⁶⁰ U 16. stoljeću u Splitu živi oko 1000 stanovnika, od kojih je jedva 500 muškaraca bilo spremno za oružje. Još goru situaciju prikazuje i stanje mletačke posade, naime u kaštelu u gradu nalazilo se 10 vojnika uz 42 konjanika, na gradskoj straži 25 vojnika, od koji petorica brane solinsku kulu i trojica Papalićevu kulu na rijeci Žrnovnici i utvrdu na Kamenu.¹⁶¹ Splitska posada nije uvijek bila jednako brojčana 1525. godine kaštel je branilo 14 vojnika, gradska vrata prema Solinu i Klisu čuvala je posada od 15 vojnika, ostatak grada branilo je 25 vojnika i jedan glavari stradiota s 42 konjanika. Posadu je plaćala Republika, a stanovali su u privatnim kućama. Pučani i građani čuvali su gradsku stražu, na osam *casella* po četiri osobe. Svaki je građanin i pučanin dužnost obavljao mjesec dana. Obrani Splita 1564. godine pridružuju se čete Hrvata s Splićaninom na čelu, a dvije godine kasnije i prva dobrovoljačka četa (*cernida*). Krajem Ciparskog rata grad su branila 42 Talijana pješaka i 25 Poljičana. Prvi su čuvali kopnena vrata i kaštel, dok su drugi branili Glavičine i vrata na obali. Njima su se 1583. godine pridružile

¹⁵⁹ D. Kečekmet, 1980, 120-127.

¹⁶⁰ G. Novak, 2005, str. 461-463.

¹⁶¹ D. Kečekmet, 1980, str. 120-127.

i snažne čete lake hrvatske konjice.¹⁶² Mletački sindici Mihajlo Bon i Gašpar Erizzo 1559. godine izvještavali su o važnosti utvrde Kamen, koja brani splitsko polje od stalnih upadica Osmanlija te da nisu dovoljna četiri stražara već stalna posada, čime utvrda ne bi služila samo kao zaklonište seljacima okolnih polja već bi bila sastavan dio obrambenog sustava grada. Najveća kriza po Split dogodila se u vrijeme Ciparskog rata. Tada je on izgubio polovinu svoje okolice, maslinike, vinograde, pašnjake te obje važne kule, onu u Solinu i na Kamenu.¹⁶³

Slika 6. Split prije izgradnje utvrda u 17. stoljeću A. se Ville, 1630. godine.(A. Žmegač, 2009, str. 80.)

Za potrebe obrane Splita Mlečani su mogli iskoristiti dobre odnose Splita i susjednih mu Poljica. Ono što je karakteristično za splitske susjede jest da su očuvali baštinu hrvatske državnosti sve do 1807. godine i dolaska Napoleona, što govori o karakteru tih ljudi i nauku borbe protiv osvajača kao što su Osmanlije. Mlečani sklapaju dogovor s Poljičanima 1444. godine, potvrđujući im se unutarnja samouprava i dotadašnje povlastice uz obvezu ratovanja na prostoru od Krke do Neretve i od mora do Livna, ali o svome trošku. Poljica su od tada povezana s Splitom u borbi protiv Osmanlija. Poljica od Venecije nije imala mnogo koristi, oni su ju branili od

¹⁶² G. Novak, 2005, str. 331-333.

¹⁶³ D. Kečkemet, 1980, str. 120-127.

prodora osmanlija, ali im potpora Venecije nije bila uzvraćena kada su se Turci okomili na njih. Mlečanima su služili kao tampon država koja brani Split i ostale dijelove mletačke Dalmacije od Osmanlija. Za Ciparskog rata, Poljičani izvješćuju Splićane o namjeri kliškog sadžaka da napadne Split, što omogućuje Splićanima da spremno dočekaju neprijatelja. Osmanski napadi tom prilikom bili su odbačeni ali preusmjereni na Poljica. Tada dolazi do velikih migracija Poljičana, koji u nuždi zahvaljujući dukali¹⁶⁴ sele na mletačko zemljište.¹⁶⁵ Iako se u 16. stoljeću sve više odmiče od bitki na velikim poljima, a njih zamjenjuju opsade utvrđenih mjesta pod teškom topovskom paljbom, ljudsko srce i znanje u vojniku i dalje donosi presudu. Na primjeru Poljica i Splita izvrsno se vidi koliko plaćenička vojska u utverdama u kriznim situacijama nije dobro oruđe na koje se vlast iz daleke Venecije pokušava osloniti. Upravo stoga prepoznato je u Europi da će najbolji vojnik biti onaj koji brani svoj dom.

3.1.5. Omiš

Omiš (Almissa) je smješten na uskom pojasu obale između litica i pješćanih nanosa rijeke Cetine, koja tamo izlazi na more i grad izdvaja od ostalih jadranskih gradova. Iako je potpuno okrenut prema moru uklapa se u srednjovjekovne kastre Hrvatske i Bosne.¹⁶⁶ Omiš je jedno od glavnih središta Neretvanske kneževine u 11. stoljeću. Krajem stoljeća Omiš se našao pod vlašću velikaša Ljubomira Kačića, čiji potomci vladaju Omišem dugi niz godina i pretvaraju ga u pomorsku silu. U 12. stoljeću uz Kačiće se spominje titula kneza, te oni uz Omiš

¹⁶⁴ Zbog zajedničkih borbi s Turcima mletački dužd Andrija Gritti Poljičanima 1537. godine izdaje zlatnu dukalu kojom se Mlečani obvezuju pružiti Poljičanima pomoć u borbi s Turcima te ih u nuždi smjestiti na svoj teritorij. Za Ciparskog rata 350 poljičkih obitelji seli u Split. (M. Kuvačić, 2011, str. 17.-18.)

¹⁶⁵ M. Kuvačić, 2011, str. 8.-18.

¹⁶⁶ V. Kovačić, 1992, str. 29.

vladaju i susjednim Poljicima te otocima Bračom i Hvarom. Zbog gusarenja Jadranom Mletačka Republika, papa i europski vladari su tražili od kralja Andrije II. oduzimanje Brača i Hvara Kačićima, što on i čini 1221. godine. 1295. godine Podin Kačić gubi vlast nad Omišem, a vlast tada preuzima Juraj I. Šubić. Burno je bilo u 14. stoljeću kada kratkotrajno Omiš dolazi u ruke bosanskog velikaša Ivaniša Horvata te kasnije ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda. Početkom 15. stoljeća Omišem je vladao splitski herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, zatim Ivaniš Nelipčić, koji je dodatno utvrdio gradske zidine. Smrću Nelipčića grad osvaja 1440. godine Stjepana Vukčića Kosača pri čemu stradaju gradske zidine. Stjepan Omišem vlada samo četiri godine, kada Venecija zauzima grad i u njoj je vlasti sve do kraja 18. stoljeća.¹⁶⁷ Još tada primorsko naselje Omiša prikazivano je s zidinama i kulama. Srednjovjekovni Omiš pripadao je tipu feudalnog kastruma s kulom nad manjim podgrađem, pretpostavlja se da je burg obuhvaćao gornji dio današnjeg naselja podno kaštela. Danas su kule i kurtine snižene u do visine parapeta, nedostaje dio zidnog plašta i njegov gornji završetak. Kaštel je smješten na donjim hridinama Dinare, bio je utvrđena gradska dominanta s mogućnošću povlačenja i odvojene obrane u slučaju opsade naselja. Danas nam je poznata romanička trapezoidna kula Mirabella ili Peovica. Nakon rata između Stjepana Vukčića Kosače i Venecije jedan dio zidina bio je uništen, tada dolazi do manjih popravaka na gradskim bedemima, dok se novi elementi obrane izgrađuju samo na utvrđi Starigrad iznad grada.¹⁶⁸ Omiš je uslijed osmanskih pohoda postao mletačka enklava, okružena neprijateljem. Kada su Turci zagospodarili obalnim područjem od rijeke Žrnovnice pa do neretvanskog područja, Omiš je postao vrlo važan mletački posjed i uporište. Gradske utvrde s bastionom, kaštel te iznad grada utvrda Starigrad pružali su se uz rijeku Cetinu i duž morske strane.¹⁶⁹ Gradske zidine imale su dvojna vrata, glavna

¹⁶⁷ M. Ančić, 2006, str.47-60.

¹⁶⁸ V. Kovačić, 1992, str. 29-30.

¹⁶⁹ A. Žmegač, 2009, str. 62.

vrata prema rijeci i na sjevernom dijelu manja vrata kroz koja se dolazilo do spremišta za brodove. U gradske fortifikacije ukomponirane su i dvije kule: okrugla kula i kvadratna kula Turjun. Pored kule Turjun nalazila su se Vrata od vrtova, koja su vodila do polja i vrtova. Gradske zidine Mlečani grade desetljećima, grade se državnim ali i općinskim novcem, uprihođenim od novčanih kazni iz gradskih parnica. Prva faza mletačke gradnje koja je trajala čitavu drugu polovicu 16. stoljeća, bila je veći zahvat kojim je urbaniziran i uređen cijeli južni dio grada. Okomiti plašt zidina, na južnoj i zapadnoj strani razlomljen je i izgrađene su kule, a na kutovima kvadratne kule. Krajem 16. stoljeća važna točka obrane bio je položaj Stražarnica, sjeveroistočno od Kopnenih vrata, koji je gleda na istočni prilaz Omišu, a bio je pogodan za smještaj artiljerije.¹⁷⁰ Potkraj srednjeg vijeka nastala je iznad grada utvrda Starigrad, ističe se zbog izuzetnog pogleda prema moru i duž kanjona Cetine¹⁷¹, ali i kvalitetnog nadzora nad gradom u podnožju.¹⁷² Najranije se tvrđava Starigrad spominje u borbi Stjepana Vukčića Kosače i Venecije, pod nazivom *castrum Stary*. U drugoj polovini 15. stoljeća mletačka posada utvrde brojila je od 8 do 15 vojnika, podvrgnutih knezu kapetanu Splita.¹⁷³ Utvrda je nepravilnog izduljenog oblika s četverokutnom kulom na najvišem mjestu. U 16. stoljeću dograđuju se građevine u duhu bastionskog graditeljstva. Manji bastion gradi se 1566. godine s ciljem zaštite zidina na istoku, sjeverni bastion je prostraniji te veći, a osnovna mu je zadaća bila zaštititi ulaz u utvrdu.¹⁷⁴ Već 1524. godine kapetan oružja Malatesta Baleono u izvješću ističe važnost utvrde za očuvanje Omiša, a time i Splita te predlaže obnovu nastambi za vojnike ali i cijele tvrđave. Nije rijetkost da su mletački sindici posjećivali utvrdu Starigrad i Visuć, do koje je rijeka Cetina bila plovna. Upravo njihova izvješća govore o stanju utvrda i nužnim

¹⁷⁰ V. Kovačić, 1992, str. 31-34.

¹⁷¹ Utvrda Starigrad je zajedno s utvrdom Visuć, na lijevoj strani Cetine izvrsno kontrolirala kanjon.

¹⁷² A. Žmegač, 2009, str. 63.

¹⁷³ V. Kovačić, 1985, str. 162.

¹⁷⁴ A. Žmegač, 2009, str. 63.

popravicima istih. Za Ciparskog rata steže se turski obruč oko Omiša, a gradski prihodi se namjenjuju utvrđivanju Starigrada, no ipak značajnijih radova osim ojačavanja nasipa nije bilo.¹⁷⁵ Utvrda Viseć pripadala je Stjepanu Vukčiću Kosači, no njegov sin Vlatko 1478. godine utvrdu daje na upravljanje Omišanima. Tijekom 15. i 16. stoljeća utvrda se obnavlja i naoružava zbog čestih osmanskih napada. Obnova utvrde nije spriječila Osmanlije koje su 1573. godine utvrdu opljačkali ali ne i osvojili. Ona u mletačkim rukama ostaje sve do kraja 17. stoljeća kada gubi vojni značaji i napušta se.¹⁷⁶

3.2. Vojne postrojbe

3.2.1. Teritorijalna vojska (cernide)

Venecija se sve do početka 16. stoljeća oslanjala na profesionalne vojne postrojbe, na širok spektar privatnih vojno poduzetničkih aktivnosti. Za razliku od njih, organizacija postrojbi mletačke teritorijalne milicije, koja se u izvorima označava kao *cernide*, *ordinanze*, krajina ili černida, potpuno je bila pod nadzorom državne administracije. Za potrebe nadzora država bi povjerila časniku da s vremena na vrijeme popiše vojno sposobne muškarce (*humini d' arme*), trebali su ih vojno uvježbati i ustrojiti u privremene postrojbe koje su najčešće pod njihovim zapovjedništvom služile u bitkama kao pomoćne jedinice.¹⁷⁷ Pojam krajine, krajiškog sustava povezuje se prekovelebitskom Hrvatskom. Provalom Turaka u Dalmaciju bilo je nužno stvoriti pogranični obrambeni sustav. Izvori spominju da je vojna krajina u Dalmaciji uspostavljena 1566. godine u svrhu obrane mletačke granice od Turaka te da su te snage obavljale funkciju milicije, odnosno unutarnju policijsku službu. Zbog sustavnih provala i pustošenja Dalmacije od 1468. godine pa na dalje, dalmatinski gradovi bili su prisiljeni zatražiti vojnu pomoć od

¹⁷⁵ V. Kovačić, 1985, str. 161-171.

¹⁷⁶ I. Alduk, 2010, str. 118-123.

¹⁷⁷ N. Markulin, 2017, str. 251.

Mletačke Republike. Pomoć je pristigla u vidu plaćenika, lake konjice grčkih stradiota.¹⁷⁸ Slabašne plaćeničke postrojbe stradiota stacionirane su u gradovima i kaštelima, što nije bilo dovoljno za obranu izvangradskog područja. Mlečani zato počinju u okolici Zadra organizirati straže. Spominje se tako i organiziranje straže na Rabu 1516. godine. Gubitkom nekolicine hrvatskih utvrda u zaleđu Dalmacije, sposobnost obrane postaje središnje pitanje mletačke vlade. Stoga se intenzivno promišlja o sustavu utvrda, brojnosti vojnih posada i vojno sposobnim domaćim muškarcima. Od prve polovine 16. stoljeća Mlečani vrlo rado u službu primaju istaknute domaće ljude, kondotjere. Gubitkom Skradina, Nadina i Vrane te nakon rata 1537.- 1541. godine, među stanovništvom je zavladao panika. Pučanstvo kaštela Nadina i Vrane stupilo je u vojnu službu Republike kao konjaništvo (*croati a cavallo*). Međutim, pošto plaćenička vojska nije dovoljna i sposobna odoljeti neprijatelju, pojavljuje se misao o obveznoj vojsci za sve vojno sposobne muškarce, vojni sustav obrane koju će voditi domaći ljudi. Nastojeći se osloboditi od skupe i nepouzdanе plaćeničke vojske, Mlečani popisuju seljake prema principu, jedan na sto. Oni postaju vojni obveznici i tvore pomoćne čete plaćeničke vojske. Obavljaju svakodnevne poslove, a nedjeljom i blagdanom stječu znanja o rukovanju oružjem i vojnoj disciplini.¹⁷⁹ Za razliku od profesionalnih postrojbi koje su same financirale opremu i oružje, vojnim obveznicima to u potpunosti osigurava država, uz novčanu naknadu za vojni angažman u vrijeme rata. Ustrojavanje vojske na dva organizacijska modela: profesionalnih postrojbi i vlastitih podanika, kojima je nametnuta vojna obveza prema teritorijalnoj osnovi, nije bila novina u onodobnoj Europi. Većina europskih država je uz skupu profesionalnu vojsku prisilno novačila stanovnike, kojima vojna služba nije profesija, za sporedne vojne zadatke i lokalnu obranu posjeda. Postepeno dolazi do razvitka državne administracije, koja svakom selu dodjeljuje službenika koji će voditi brigu i nadzor vojno

¹⁷⁸ Š. Peričić, 1989, str. 169-174.

¹⁷⁹ Š. Peričić, 1989, str. 169-174.

sposobnih muškaraca i prenositi im znanja rukovanja oružjem, nedjeljom i blagdanima.¹⁸⁰ Zapovjednici četama *cernida* bili su domaći ljudi koji su bili izuzeti od radne rente državi. Vojnik je plaću dobivao samo onda kad je išao izvan svoga zavičaja. Otočani i neki ljudi iz primorskih mjesta bili su regrutirani u službu na ratnim galijama Republike. Obveza pomaganja mletačke mornarice ponekad je bila iskorištavana toliko da je Dalmacija smatrana žitnicom galijota.¹⁸¹ Iako se drži da je teritorijalna vojska uspostavljena 1566. godine kada je Senat donio odredbe vezane uz ustrojstvo domaće vojske, ipak se to zbilo puno ranije. Postoje indicije kako su prema dekretima iz 1548., 1549. godine domaći ljudi sudjelovali aktivno u obrani mletačkog posjeda. Nije zaludu smatrati organizaciju noćnih straži i obavezu služenja straže početkom 16. stoljeća ranim oblikom teritorijalne vojske. Prvu konkretnu informacija o pokušaju osnivanja *cernida* nalazimo 1565. godine kada generalni kapetan Marchio Michiel izdaje naredbu da se u Splitu oformi četa *cernida*. Sljedeće godine je organizirana četa od 320 dobrovoljaca. Zapovjednik je bio lokalni plemić Juraj Alegretti, a pomagala su mu tri glavara (*capi*) i nekoliko nižih časnika. Zapovjednik je bio dužan tri puta godišnje (na Božić, Uskrs i u kolovozu) podučavati ljudstvo u gađanju puškom, a svaka dva mjeseca trebao je osigurati dovoljnu količinu olova i baruta. Zapovjedniku se pokoravalo seljaštvo, a on je izvršavao zapovjedi kneza-kapetana. Zamjenik zapovjednika nazvan je harambaša i nadzirao je *cernide* sela te pomagao zapovjedniku u poslu. Njima su podređeni narednici koji brinu o redu čete i prenose zapovjedi časnicima, koji pak neposredno brinu od vojnim obveznicima i izvršavanju zapovjedi. Teritorijalna vojska za kratko vrijeme nestaje nakon Ciparskog rata i iznimnog doprinosa obrani mletačke Dalmacije. Prilikom tog rata velik broj vojnih obveznika je izginuo te je to uništilo instituciju *cernida*. No desetak godina kasnije, ponovno se prilazi obnovi i rade se popisi vojnih obveznika. Tako popis iz 1580. godine za grad Šibenik navodi kako su u gradu

¹⁸⁰ N. Markulin, 2017, str.252.

¹⁸¹ D. Klen, 1962, str. 124.

pored stalne vojske i 1322 vojna obveznika s naoružanjem kojeg čine: puške, sjekire, koplja, toljage i sablje.¹⁸² Postrojbe *cernida* iznimno doprinose obrani Dalmacije u 17. stoljeću, kada u Kandijском ratu služe uz bok s profesionalnim postrojbama. Tada se bolje organizirala državna administracija koja se naučila prilagođavati prilikama na terenu, a vojna hijerarhija proizlazila je iz osobnih zasluga, društvenog statusa i ugleda pojedinca u lokalnoj sredini.¹⁸³

3.2.2. Profesionalne pješake, konjaničke i mornarske postrojbe (Stradioti, Oltramaroni, Croati a cavallo i Barche armate croate)

Mletačka kopnena vojska, odnosno profesionalne postrojbe podizane su, opremane i organizirane uz tijesnu suradnju države i privatnih vojno-poduzetničkih kompanija te uz strogi nadzor države. Venecija u pogledu uporabe profesionalnih vojnika nije iznimka u Europi tog doba. Vođenje rata od 16. do 18. stoljeća obilježeno je dobro razvijenim mehanizmom podizanja, financiranja i organiziranja vojske. Države su prepuštale takve zadaće privatnim vojnim poduzetnicima, u slučaju Venecije, oni su gotovo uvijek bili mletački pripadnici aristokracije.¹⁸⁴ Vojno poduzetništvo u Dalmaciji izvrsno je obradio u svom doktorskom radu N. Markulin, no on se bavi razdobljem od 1684. do 1718. godine, periodom kada cvjeta vojno poduzetništvo u Republici. Početke širenja vojnog poduzetništva i razvijanje državnih mehanizama kontrole pronalazimo još u 14. stoljeću na sjeveru Italije, no iako pojavu i razvoj privatnih vojnih organizacija na našem području bilježimo još početkom 16. stoljeća, u domaćoj literaturi razvoj vojnog poduzetništva u mletačkoj Dalmaciji nije dovoljno istražen.¹⁸⁵ Prve plaćeničke postrojbe koje Mlečani šalju u dalmatinske komune su profesionalne postrojbe lake konjice grčkih stradiota. Stradioti, vojnici uglavnom porijeklom s jonskih otoka, Nafplie (grčke

¹⁸²Š. Peričić, 1989. str. 176-179.

¹⁸³ N. Markulin 2017, str. 254.

¹⁸⁴ N. Markulin, 2015, str. 89.-90.

¹⁸⁵ E. Mallet, J.R. Halle, 2009, str. 39-50.

provincije na Peleponezu) i Cipra, dobivali su zemljišta u zamjenu za bilo koji oblik vojne službe. Do prijenosa i proširenja stradiota u Dalmaciji dolazi početkom 16. stoljeća, uslijed pobuna u mletačkoj Albaniji. Značajniji broj tih postrojbi u Dalmaciju dolazi zbog potrebe obrane od Osmanlija ali i Martolosa, Uskoka i Morlaka. U prva dva desetljeća šesnaestog stoljeća u Dalmaciji se nalazio 231 vitez stradiot. Većina, njih čak 150 nalazilo se u Zadru. Stradioti su pripadali tvrtkama Nicoloue Paleologa, Manolia Clada i Nicolia Ralia, od kojih je svaki imao po 50 vitezova.¹⁸⁶ Zbog financijske nestašice nakon rata 1499.-1502. godine, vojne posade u Zadru ali i drugim dalmatinskim gradovima bile su brojčano nedovoljne. Slabe i izgladnjele posade stradiota teško su mogle braniti zadarski teritorij, stoga je razumljivo da su odbijali otvorene sukobe s osmanskim konjanicima te se redovito ograničavali na obranu utvrđenih uporišta poput Novigrada, Nadina i Vrane.¹⁸⁷ Stradioti su boravili s svojim obiteljima u Novigradu, Nadinu i Vrani, područjima blizu granice koja su kontrolirala zadarsko zaleđe. Gotovo je cijelo zadarsko zaleđe napušteno do 1560. godine, stoga su izgrađeni smještajni objekti za vojnike duž granice koju su činila nekolicina naseljenih sela zadarskog zaleđa.¹⁸⁸ Kakve su financijske prilike stradiota bile najbolje govore izvješća zadarskih rektora koji od 1500. godine upozoravaju da vojnici nemaju do čega živjeti te da namjeravaju napustiti utvrde. Koliko je situacija daleko išla govori i podatak iz 1504. godine kada su gladni vojnici napali prodavačice kruha na zadarskom trgu. Venecija ipak uz smanjivanje vojnih troškova pokazuje i fleksibilnost. Središnje vlasti uviđaju činjenice te povremenu potrebu za povećanjem vojnih izdataka, kao kad se šibenskoj komuni 1509. godine na zahtjev šalje 100 stradiota poradi obrane od pljačkaških napada Osmanlija.¹⁸⁹ Brojčano stanje stradiota na zadarskom području jest takvo da se u prvoj polovici 16. stoljeća broj stradiota u službi kretao oko 60, no 1559. godine

¹⁸⁶ K. B. Korre, 2019, str. 57-58.

¹⁸⁷ T. Raukar i sur., 1987, str. 192-193.

¹⁸⁸ K.B. Korre, 2019, str. 60.

¹⁸⁹ T. Raukar i sur., 1987, str. 193-194.

primjećuje se značajan porast kada se spominje 118 konjanika stradiota te konačno 1567. godine pred Ciparski rat se navodi 312 stradiota.¹⁹⁰ Stradioti su stalno morali biti spremni za boj, no zbog niske plaće često se događalo da nisu bili u formi te da nisu imali odgovarajuću opremu. Nakon čestih procjena vojnih inspektora znalo se događati da bi čete trebale napustiti službu. Okončanjem Ciparskog rata stradiote postepeno zamjenjuju jeftiniji hrvatski konjanici te bi se njihov konačan kraj mogao smjestiti na početak 17. stoljeća.¹⁹¹ U prošlosti su profesionalne postrojbe bile zanemarene u istraživačkom smislu, razlog svakako leži u tome da je većina autora pažnju posvetila istraživanju domaćih sinova junaka koji su se u Dalmaciji istaknuli u ratu s Osmanlijama. Spisi mletačkih providura Dalmacije i Boke sadržavaju brojne podatke kojima se može rekonstruirati novačenje domaćih profesionalnih pješačkih postrojbi Oltramarina i konjaničkih postrojbi *Croati a cavallo*. Mletačka vojska je još od kraja 15. stoljeća redove svoje vojske popunjavala vojnicima i cijelim četama unovačenim na istočno jadranskim posjedima, te se je koristila uslugama lokalnih vojnih poduzetnika.¹⁹² Hrvatski najamnici nalazili su se u svim rodovima vojske Mletačke Republike, apeninskih država i državica. Općenito su se vojnici iz Dalmacije i njezina zaleđa nazivali *Oltramarini* / *Oltremarini*, a na početku službu obavljaju u Veneciji i Terrafermi. Najpoznatiji od njih bile su postrojbe hrvatskog konjaništva (*Croati a cavallo*¹⁹³ ili *Cavalleria croata*). U vrijeme Kandijskoga rata pješačke prekomorske postrojbe koje su isprva nazivane *fanti Croati i fanti Albanesi*, počinju se u izvorima zvati zajedničkim nazivom *Oltramarini*. Ukoliko administracija ima potrebu za uporabom određene postrojbe oni onda navode uz zajednički i prvotan naziv (*Oltramarini / di fanti Albanesi*).¹⁹⁴ Prva novačenja Oltramarina započinju još

¹⁹⁰ L. Čoralić, 2006, str. 72.

¹⁹¹ K. Korre, 2019, str. 67-70.

¹⁹² N. Markulin, 2015, str. 91-92.

¹⁹³ Naziv koji u uporabu ulazi 1706. godine.

¹⁹⁴ N. Markulin, 2015, str. 51.

1507. godine, najprije za mornaričko pješaštvo, a kasnije za Kandijskog rata (1645.- 1669. godine) i za kopnenu vojsku, interventnu policiju, poreznu policiju i posadu tvrđave. To nam kazuje kako su postrojbe s prostora Dalmacije postepeno stjecale povjerenje mletačke vlasti. Na čelu Oltramarina nalazili su se domaći ljudi, iako im ponekad zapovijedaju mletački plemići, oni moraju poznavati jezik postrojbe, a to je hrvatski. Također, svi vojnici su ga morali poznavati te u službu nisu mogli pristupiti oni koji su rodom iz Dalmacije, ali ne znaju jezik.¹⁹⁵ Zahvaljujući dugoj tradiciji korištenja usluga vojnih profesionalaca, mletačka administracija dijeli kopnene postrojbe prema podrijetlu. Tako pješačke postrojbe dijeli na *Oltramontane*, *Italiane* i *Oltramarine*. Konjaničke postrojbe dijeli prema vrsti opreme i taktičke namjene, stoga lako konjaništvo iz Dalmacije i Albanije naziva *Cavaleria Croata*, *Croati a cavallo*, nekada i *cappelletti*. Poznato je kako su prve postrojbe koje Mlečani unajmljuju, postrojbe lake konjice s područja Levanta, *Stradioti*. Oni su podnijeli najveći napor u vrijeme osmanskih osvajačkih pohoda u zaleđu Dalmacije. Od 17. stoljeća Stradiote zamjenjuju konjanici koji se označuju u izvorima kao *Croati*.¹⁹⁶ Razlog osnivanja konjaničkih postrojbi u Dalmaciji, leži u osmanskim prodiranjima u zaleđe Zadra. Napadom na utvrde Zemunik, Novigrad i Vranu osmanlije tjeraju iz tog područja velik broj hrvatskih konjanika. Tako je primjerice za 1503. godinu navedeno da zadarsku konjaničku posadu čini 97 konjanika, od koji je 60 stradiota, dok je ostalih 37 konjanika domaćeg podrijetla. 1528. godine u Vrani je smještena posada od 25 konjanika, u Nadinu također, dok u Novigradu 50 konjanika. Od tih 100 konjanika ponovno je većina stradiota, no već 1559. u Zadru djeluje 118. stradiota i 72 hrvatska konjanika, 1567. godine 312 stradiota i 106 hrvatskih konjanika. S obzirom da je bilo vrlo teško dobiti povjerenje mletačkih vlasti po pitanje vjernosti hrvatskih postrojbi *Serrenisimi*, ipak je očito kako se postepeno

¹⁹⁵ M. Bertoša, 2002, str. 41.

¹⁹⁶ N. Markulin, 2015, str. 48.

povećava njihov broj u obrani Dalmacije.¹⁹⁷ Iskazivanjem u Ciparskom ratu u izvorima se postrojbe *Oltramarina : Croati a cavallo i Soldati Albanesi*¹⁹⁸ navode kao elitne konjaničke i pješачke jedinice.¹⁹⁹ *Croati a cavalo* elitna su mletačka postrojba lake konjice čiji se osnutak vezuje uz osmanlijska nadiranja u 15. stoljeću, kada padom zadarskog i biogradskog zaleđa hrvatsko plemstvo prelazi na mletački teritorij. Većina njih tada odvode sa sobom i članove svojih vojnih družina te osnivaju elitne vojne jedinice koje pod mletačkom zastavom vode borbu protiv osmanlija. Zadar je bio njihovo glavno središte te time i mjesto novačenja, obuke i djelovanja. Nakon zadobivanja povjerenja mletačke vlasti hrvatski konjanici osim ratovanja na dalmatinskoj bojišnici, ratuju i diljem mletačke Terraferme. Iako su izvorno potekli iz Zadarskog zavičaja, postepeno im se pridružuju brojni novaci iz drugih dijelova Dalmacije i Boke kotorske, a u 17. stoljeću nalaze se i pripadnici iz sinjskog kraja, Like i Zagreba. Koliko je vlast držala da su ti vojnici vrijedni i hrabri govori podatak da je zadarsko plemićko vijeće 1539. godine tražilo da se u Zadar uputi 100 konjanika Hrvata jer su od Talijanskih znatno spremniji u borbi protiv Osmanlija. Hrvatski konjanici bili su smješteni u pukovnije, kojima je zapovijedao pukovnik (*colonnello*). Pukovnija se dijeli na 9 četa (*compagnie*), od kojih svaka ima po 54 vojnika, dok se u 17. stoljeću broj diže na 60 vojnika. Novačenje *Oltramarina* i konjaničkih postrojbi *Croati a cavallo*, u pravilu se odvijalo na način da bi Senat dukalom naložio novačenje potrebnog broja vojnika. Najčešće se broj vojnika kretao oko 1000 muškaraca u dobi od 18 do 50 godina. Dukala je precizirala plaće, dob, veličinu postrojbe te način isplate u obliku predujma (*prestanza*).²⁰⁰ Zanimljiva je i odjeća konjanika, nosili su odijelo od sukna grimizne boje s pozlaćenim vrpčama i dugmadi. Rubovi rukava su im bili

¹⁹⁷ L. Čoralić, 2006, str. 71.-73.

¹⁹⁸ L. Čoralić naziva Soldati Albanesi postrojbe s područja današnjeg crnogorskog primorja i mletačkih stečevina današnje Albanije. To su isti oni koje N. Markulin u izvorima pronalazi kao Fanti Albanesi.

¹⁹⁹ Isto, 2006, str. 73-74.

²⁰⁰ N. Markulin, 2005, str. 92.

plave boje, košulja izrađena *alla turchina*, a opasavao ih je zlatni pojas. Posjedovali su i plašt (*schiaivina*) te na glavi trorogo pokrivalo s istaknutim časničkim činovima.²⁰¹ Odjeću je država darovala vojnicima, no oružje koje bi dobili bilo bi odbijeno od vojničke plaće. Postrojbe *Oltramaroni i Croati a cavallo* trebale su biti opremljeni sabljom i streljačkim oružjem, karabinom (*carabino*), no vrlo često ono nije bilo dostupno stoga su nekima dodijeljene muškete ili samokresi.²⁰² Velik broj hrvatskih časnika i vojnika mogu se saznati u izvorima, tako se primjerice često spominju članovi obitelji Detrico, koji su držali značajne zapovjedne pozicije tijekom 16. stoljeća. Primjerice Ivan Detrico bio je zapovjednik hrvatskih konjanika koji je suzbio napade Cambrajske lige na mletačke posjede u Terrafermi 1509. godine. Spominju se još i Lombardin i Nikola Detrico u prvoj polovici 16. stoljeća kao časnici hrvatskih konjanika.²⁰³ Osim što su hrvatski vojnici štitali granicu, oni su nadzirali krijumčarenje robe i vodili borbu protiv gusara u naoružanim barkama. Mnogi mornari novačeni na dalmatinskim otocima ali i na kopnu bili su članovi naoružanih barki ili kako ih se u izvorima naziva *Barche armate croate* „hrvatske naoružane lađe“.²⁰⁴ Oni su djelovali u vodama sjevernog Jadrana, s ključnom zadaćom nadziranja i zaštite od uskočkih i gusarskih napada. Posada lako pokretnih i brzih lađa bila je ispunjena ljudstvom s šireg mletačkog preko jadranskog posjeda. S obzirom da su borbene posade lađi bile stacionirane od Kopra do Marana, od Lida do delte rijeke Pad i da su štitali istarsku obalu od uskoka, nije ni čudno da ih se u izvorima može prepoznati pod nazivom *Barche armate contro Uscocchi*.²⁰⁵ Druga polovina 16. stoljeća obilježena je sukobom s uskocima, koje rezultira službenim ratom početkom 17. stoljeća. No, treba ustvrditi kako su Mlečani dugo pokušali uspostaviti red u borbi protiv uskoka, dok nisu shvatila da je ključ

²⁰¹ L. Čoralić, 2006, str. 75-76.

²⁰² N. Markulin, 2005, str. 223.

²⁰³ L. Čoralić, 2006, str. 77.

²⁰⁴ M. Bertoša, 2002, str. 41.

²⁰⁵ L. Čoralić, 2006, str. 75.

pobjede protiv njih, nered, raštrkana borba bez poretka.²⁰⁶ Vojni put neke je mornare koji su služili na hrvatskim naoružanim barkama odveo čak i do sjevernoafričke obale, gdje su branili mletačke galije od berberskih gusara, na destinacijama od Levanta do Ponenta.²⁰⁷

3.3. Galijoti

Od davnina stanovnici istočne obale Jadrana svjesni su blagodati Jadranskog mora. Dalmatinci učeći na temelju iskustva Ilira, Grka, Neretljana i drugih postaju traženi vrsni moreplovci. Dolaskom stranaca koji postaju gospodari naše obale ne mijenja se ono što je utkano u genima i naučeno odgojem, a to je život s morem i od mora.²⁰⁸ Znanje i usluge moreplovaca iz Dalmacije koristile su se diljem svijeta, a pomorci su plovili pod raznim zastavama. Petnaesto stoljeće razdoblje je velikih geografskih otkrića u kojima sudjeluju brojni Dalmatinci, no možda najveći udio pomoraca iz mletačke Dalmacije u stranim mornaricama možemo vidjeti u 16. stoljeću kada dolazi do rasplamsavanja sukoba zapadnog i islamskog svijeta. Jedan od razlog velikog broja naših ljudi u mornarici možemo pronaći u obvezi služenja na mletačkim galijama.²⁰⁹

3.3.1. Obveza služenja na galiji

Sklapanjem Zadarskog mira 1358. godine Mlečani gubitkom Dalmacije gube glavni oslonac ratne mornarice. No, na početku 15. stoljeća to im je nadoknađeno, pomaganje ratne mornarice davanjem ratnih brodova i posade za njih, što je prije bilo traženo na osnovu sklopljenih ugovora sada Venecija može zahtijevati u neograničenom opsegu. Sada to postaje

²⁰⁶ N. Markulin, 2015, str. 229.

²⁰⁷ M. Bertoša, 2002, str. 42.

²⁰⁸ G. Novak, 1962, str. 15.

²⁰⁹ V. Foretić, 1962, str. 289-291.

obveza koju ona može tražiti na osnovu suverenog prava od svojih podanika.²¹⁰ Kolika će biti obveza davanja ljudi za ratnu mornaricu iz Istre i Dalmacije ovisi o raznim čimbenicima. Veličina mornarice ovisila je o međunarodnom položaju Venecije, o opsegu njene pomorske snage i trgovine, o potrebi za ratnom mornaricom i o ekonomskoj snazi. Na mletačku pomorsku trgovinu i ratnu mornaricu najviše utječu zbivanja na Balkanu. Jačanje i prodor Osmanlija na Sredozemlju dovodi do sukoba, ratova na moru i osvajanja pomorskih baza. Od početka 15. stoljeća do 1545. godine mletačku ratnu mornaricu čini 50 lakih galija (*galee sottili*) i 6 većih galija (*galee grosse*). Potaknuti osmanskim osvajanjima Venecija odlučuje 1545. godine udvostručiti ratnu mornaricu, kasnije 1565. godine tom udvostručenom broju pridružuje još šest *galeazza*.²¹¹ Tako veliku mornaricu bilo je iznimno teško održavati, a u vrijeme rata rastao je broj plovila. Mletačka armada 1571. godine kod Lepanta sastojala od 108 galija, 6 *galeazza* i 12 galija koje je naoružao papa. No, treba voditi računa kako su ta velika ratna plovila pratila i niz manjih pomoćnih brodova poput: fausta, brigantina, fregata, dugih čamaca, galeona itd.²¹² Galija je najčešći tip lađe koji susrećemo na Jadranu tijekom ranog novog vijeka. Pojam galije kao vrste broda obuhvaćao je nekoliko različitih tipova, a najmanja galijica korištena je isključivo u ratne svrhe. Dužina im je varirala od 18 do 35 metara s širinom od oko 4 metra. Naoružane su s nekoliko topova i dvije do tri pedrijere, brod je imao jedan jarbol. Najčešća galija na Jadranu bila je laka galija, standardna ratna galija. Na svakoj klupi veslalo je po tri veslača, veslajući istim veslom. Prilikom opremanja galije trebalo je prikupiti 144 veslača, odnosno 24 klupe sa svake strane. Njima treba pridružiti i veslače u rezervi, vojnike borce i zapovjedni kadar, što je činilo sveukupno oko tristo ljudi.²¹³ Sastav posade različit je prema tipu i veličini broda. Zapovjedni kadar na lakoj galiji sastojao se od zapovjednika i nekoliko

²¹⁰ D. Klen, 1962, str. 124.

²¹¹ D. Klen, 1986, str. 64-65.

²¹² D. Klen, 1962, str. 125.

²¹³ M. Pavić, 2014, str. 189.-190.

njegovih pomagača. Uz njih na galiji se nalazilo i nekoliko mletačkih plemića. Upravljanje galijom vodili su komit i podkomit, dok se za veslače i opskrbu drvom i vodom brinuo patron. Na brodu su se još nalazili i pisar i brodski liječnik. Najbrojniji dio posade činili su veslači, koji možemo pronaći pod općim nazivima : ljudi od vesla, veslači i galijoti. Razlikujemo galijote obveznike, kupovne galijote i *zontarole*²¹⁴. Kasnije se na galijske uvode kažnjenici kao veslači, a galijoti obveznici su se brinuli o njihovom veslanju.²¹⁵ Galija je bila duga oko 45 metara, širine 5 metara i najčešće je imala dva jarbola s latinskim jedrima.²¹⁶ Uzevši u obzir veličinu jedne obične standardne galijske nesumnjivo je kako je Veneciji trebao velik broj galijota. Održavati ratnu flotu funkcionalnom, posebice nakon rata iziskivalo je velike žrtve istarskog i dalmatinskog življa. Dalmatinske komune nisu više smjele imati svoje ratno brodovlje, već je postojalo pravilo da je Venecija komunama upućivala prazne brodove raznih veličina tražeći da ih opreme posadom, galijotima, borcima i zapovjednim kadrom. Galijske ili galijske su se nazivale po komuni u kojoj su popunjene, dok su se one mletačke nazivale po prezimenima zapovjednika. Pored toga postojalo je pravilo da galijske naoružane u Veneciji odlazile u Istru ili Dalmaciju na nadopunu galijota, do punog broja. Uglavnom se dodavala oko jedna trećina posade zbog nadopunjavanja posade izgubljene u ratu, zbog bolesti ili dezertstva.²¹⁷ Obveza popunjavanja ratne mornarice iznimno je opterećivala istarske i dalmatinske komune. Do 1499. godine navodi se kako je Venecija mogla iz Zadarskog područja naoružati 30 galijski, a da nakon osmanskih pustošenja, oko 1540-ih, jedva 15-16. Zadarski kraj i otočje su kao središte generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju davali velik broj galijota, prije svega jer je bilo najlakše uzimati ljude u blizini, što je dovelo do pustošenja, jer je velik broj ljudi stradao ili se

²¹⁴ Zontaroli su galijoti koji su odlazili na galiju kao zamjenici određenog obveznika. Više o tome u D. Klen, 1986.

²¹⁵ D. Klen, 1986, str. 176-178.

²¹⁶ M. Pavić, 2014, str. 190.

²¹⁷ D. Klen, 1962, str. 125-126.

vratio kući nesposoban za rad.²¹⁸ Usporedbe radi, 1571. godine čitava Istra dala je više od tisuću galijota za potrebe sukoba kod Lepanta, dok je samo na zadarskim otocima još 1553. godine uvijek bilo moguće skupiti barem 1000 galijota.²¹⁹ Zanimljivo je kako je često dolazilo do pobune kod pučana jer je plemstvo smatralo kako su oni oslobođeni od obveze naoružavanja galija, na temelju davno priznatih im privilegija. U dalmatinskim i primorskim gradovima neki stanovnici su kupovali ulaz u gradska vijeća te bi na taj način postali plemići i izbjegli obveze prema svojoj komuni. No, vijeće desetorice je tek 1574. godine odlučilo stati na kraj nepravdi i okončalo brački spor iz 1538. godine u korist pučana, kojim su brački pučani tražili da se drugačije tretiraju plemići od davnine i novi plemići.²²⁰

3.3.2. Postupak određivanja i plaća galijota

U 13. stoljeću u izvorima je moguće vidjeti kako je u Veneciji organizirano određivanje galijota za galije na način da se radio popis svih obveznika muškaraca od 16 do 70 godina starosti. Oni su bili podijeljeni u skupine od po 12 ljudi, od kojih se kockom birao po jedan galijot obveznik iz svake skupine. Takav postupak bio je prihvaćen i u dalmatinskim i istarskim komunama.²²¹ U vremenima mira u popise obveznika su ulazili muškarci u dobi od 25 do 40 godine, zbog manje potrebe za galijotima. Na temelju podataka iz 16. stoljeća može se zaključiti kako se način odabira galijota nije promijenio jer se on i dalje vršio ždrijebanjem na temelju popisa obveznika. Iz popisa obveznika isključivali su se oni koji iz opravdanih razloga nisu

²¹⁸ D. Klen, 1986, str. 70-71., D. Klen, 1962, str. 127.

²¹⁹ D. Klen, 1962, str. 127.

²²⁰ D. Klein, 1986, str. 93-94.

²²¹ D. Klein, 1962, str. 132.

mogli vršiti obvezu poput svećenika, gluhtonijemih, bolesnih itd.²²² Iako je postojao postupak popunjavanja galija unajmljivanjem dobrovoljaca, koje su prikupljali posebni agenti za plaću, u Istri i Dalmaciji to nije bilo jednostavno. Zbog teškog pronalaženja dobrovoljaca Venecija je prisiljena u slučaju izvanrednog naoružavanja koristiti postupak odabira prema popisu.²²³ Po svemu sudeći plaće galijota su bile niske i neredovite te većina nije mogla živjeti od njih. Galijoti iz Mletaka su uvijek bili plaćeni više od onih iz Istre i Dalmacije, a služba je u početku bila ograničena na tri mjeseca, no kasnije uslijed učestalih ratova povećala se na razdoblje cijeloga rata.²²⁴

3.3.3. Kažnjeničke galije

Krajem 15. i početkom 16. stoljeća Venecija je morala držati u pripremi velik broj naoružanih galija. Loši politički odnosi između Venecije, talijanskih pomorskih republika, Španjolske, Francuske i Osmanlija zahtijevali su jaku ratnu mornaricu. Osim porasta broja lakih galija, raste i veličina galija (*galeazze, bastarde*)²²⁵, slijedom toga rastu i troškovi izgradnje, opreme i posade. Veslanje je iznimno težak rad, praćen uz slabu hranu, lošu plaću i smrtnu opasnost. Zbog loših uvjeta javila se misao korištenja kažnjenika i ratnih zarobljenika kao veslača na galijama.²²⁶ Mletački senat 1501. godine donosi odluku prema kojoj se osobe osuđene na smrtnu kaznu, progonstvo ili dugogodišnju zatvorsku kaznu, mogu iskupiti služenjem na ratnim galijama.²²⁷ Prvi propis o izvršenju kazne veslanjem donosi Vijeće desetorice 30. ožujka 1541. godine kojim kažnjenik može novčanu globu platiti zatvoren na

²²² D. Klen, 1986, str.118-119.

²²³ D. Klen, 1962, str. 133.

²²⁴ Isto, str. 135.

²²⁵ Više o vrstama galija vidi u M. Pavić, 2014.

²²⁶ D. Klen, 1986, str. 161-162.

²²⁷ L. Čoralić, 2015, str. 130.

galiji, ova odredba odnosila se samo na Veneciju.²²⁸ U 16. stoljeću donosi se niz odluka kako bi se uredilo služenje kažnjenika, tako je 1558. godine odlučeno da kažnjenik ne smije na galiji provesti manje od osamnaest mjeseci ni više od dvanaest godina, no zbog visoke stope smrtnosti, gornja granica se snižava te se određuje da kaznu mogu služiti najviše deset godina. Broj kažnjeničkih galija i općenito kažnjenika na galijama brzo raste te se na taj način komunalne vlasti rješavaju problema pretrpanih zatvora. Nadzor nad veslačima kažnjenicima vodilo je posebno redarstvo *aggozzin* i njegovi pomoćnici. Povrh dobrobiti za državu odsluživanje kazne veslanjem iznjedrilo je problem. Naime, kažnjenicima je država naplaćivala troškove suđenja, odjeću i hranu tijekom boravka na brodu, stoga su oni nerijetko bili dužni državi te su morali ostati na galiji kao slobodna skupina veslača, ali dužna državi, nazivali su ih dragovoljci, odnosno *buonavoglia*.²²⁹ Kažnjavanje se toliko raširilo po Europi da su se zatvorenici osuđeni u habsburškim zemljama slali na kaznu veslanja na mletačke galije. Odluka iz 1545. godine kojom je rektor odlučivao koju će vrstu kazne odrediti okrivljenom bila je zloupotrebjavana, stoga su mnogi zbog loše ekonomske situacije u 16. stoljeću, a radi malog prijestupa bili osuđeni na teški rad na galiji.²³⁰

²²⁸ D. Klen, 1986, str. 163.

²²⁹ L. Čoralić, 2015, str.130-131.

²³⁰ D. Klen, 1962, str. 136.

4. Zaključak

Kada Venecija početkom 15. stoljeća preuzima upravu u dalmatinskim komunama ona nastoji priznati autonomiju svih komuna, pokušava se dodvoriti plemstvu nauštrb većine stanovništva. Uvelike uprava u gradovima ostaje ista. Uvođenjem funkcije kneza, uvijek mletačkog plemića oni vrše kontrolu nad komunama u Dalmaciji. Rat 1499. - 1502. godine upozorio je mletačku vlast na potrebu ulaganja u obranu Dalmacije. Do tada Republika nije ulagala mnogo, prvenstveno zbog vojnog zauzeća na *Terrafermi*, što je i razumljivo. Vojni angažman bazirao se ponajprije na očuvanje gradova, dok je zaleđe štitilo nekoliko slabo opremljenih stražarnica i utvrda. Provalom Osmanlija, nije bilo teško zauzeti i popaliti okolicu gradova, zbog čega dolazi do velikih migracija stanovništva iz zaleđa. Venecija tada uviđa kako su nužne promjene u vojnom sustavu. Sustav je trebalo prilagoditi, a Mlečani su uvijek balansirali između nužnosti i financijske koristi. Prvih godina 16. stoljeća bez obzira na brojne provale do samih zidina gradova, Mlečani se pouzdaju u obrambenu sposobnost hrvatskih utvrda Knina, Klisa, Travnika i Skradina kao tampon zone između mletačke Dalmacije i osmanske Bosne. Tada se povećava aktivnost vlasti i šalju se izvješća o obrambenom stanju utvrda, gdje mogu, financiraju se popravci urušenih dijelovi gradskih zidina, smišljaju se planovi za suvremene nadogradnje i po potrebi se šalju dodatni plaćenici stradioti. Stradioti su slani i u utvrde i stražarnice u zaleđu komuna, no vrlo brzo su te utvrde osvojene zbog lošeg stanja i malog broja nemotivirane posade. Cijelo stoljeće Republika nastoji voditi miroljubivu politiku, sve kako bi osigurala mirnu plovidbu Jadranom. No padom važnih utvrda na

hrvatskom teritoriju, te padom moćne utvrde Klis 1537. godine, počinje se s značajnijim projektima utvrđivanja glavnog, strateški važnog grada Dalmacije, Zadra i izgradnje utvrde sv. Nikola kod Šibenika. Posade utvrda činilo je lako konjaništvo grčkih Stradiota. Osmanskim prodorom u zaleđe komuna, već početkom stoljeća postali su nedovoljni u zaštiti zaleđa komuna, a i sami su bili na rubu egzistencije. Zbog skupoće profesionalnih postrojbi radilo se na formiranju teritorijalne vojske u prvoj polovici 16. stoljeća, za što su se slali zahtjevi iz komuna u središnjicu. Sredinom stoljeća, rat 1537.-1540. godine pokazao je nužnost potrebe teritorijalne vojske, jer profesionalne postrojbe nisu bile dovoljne, stoga se teritorijalna vojska razvija do Ciparskog rata. Uočljivo je kako Venecija povećava broj posade utvrda i ulaže dodatna sredstva neposredno prije rata, a za vrijeme rata u gradove dovodi velik broj plaćenika. U mirnodopskom razdoblju postrojbe se smanjuju na minimum, samim time i ukupni troškovi za obranu Dalmacije. Financijski pasivna Dalmacija nije mogla podnijeti troškove vojnog sustava, gradovi nisu mogli financirati izgradnju utvrda, stoga je bilo nužno da domaće stanovništvo ima vojnu obvezu služiti u teritorijalnoj vojsci, *cernidi*. Osim što se postepeno kroz 16. stoljeće razvija sustav teritorijalne vojske, on je praćen i razvitkom vojnog poduzetništva u Dalmaciji. Formiraju se domaće profesionalne postrojbe Oltramarina, Hrvata i Albanaca. *Oltramarini: Croati a cavallo, Soldati Albanesi i Barche armate croate* su konjaničke, pješačke i mornaričke postrojbe koje su iznimno dobro naoružane i visokomotivirane u borbi protiv Osmanlija. Krajem stoljeća potpuno zamjenjuju stradiote, što je vlasti odgovaralo zbog jeftinije cijene domaćih najamnika. Iznimne sposobnosti i koristi *Oltramarina* za Veneciju nadišli su nedovoljno spominjani dalmatinski galijoti. Novačenjem brojnog sposobnog domaćeg stanovništva u galije Mlečani su dobili vrsne mornare veslače, koji pod zastavom sv. Marka ratuju duž mletačkih posjeda. Galijoti su doista bili poseban sustav jer ih možemo smatrati teritorijalcima, ali i profesionalcima, zbog obveze služenja na galiji i njihove profesionalne službe u mletačkoj mornarici. Zbog prevelikog opterećenja pa i smrti

koju je obveza služenja na galijama donosila stanovništvu, postepeno se potreba za galijotima počinje puniti kažnjenicima. Vrlo je teško procijeniti koliko su toga Mlečani učinili u 16. stoljeću po pitanju obrane svog posjeda u Dalmaciji, prvenstveno zbog nedovoljne domaće literature o vojnom sustavu u Dalmaciji u 16. stoljeću. Većina autora bavi se 17. i 18. stoljećem, kada je sustav teritorijalne vojske i domaćih profesionalnih postrojbi organizacijski gotovo potpuno razvijen. Upravo stoga nezahvalno je istraživati period u kojem se sustav mijenja u skladu s snagom neprijatelja i stanjem u Sredozemlju, a teritorijalna vojska i profesionalne postrojbe tek pojavljuju i razvijaju. No, potrebno je zaključiti da je u 16. stoljeću Dalmacija, sporedno ratište po Veneciju. Bitke oko važnih posjeda Republika vodi na Sredozemlju te tek neznatnu pažnju poklanja utvrđivanju Zadra kao strateški važnog grada. Iako svo to vrijeme u središnjicu pristižu prijedlozi za utvrđivanje Šibenika, Trogira i Splita, oni će biti realizirani u 17. stoljeću kad je vlast procijenila da neće moći očuvati posjed i što je najvažnije sigurnu plovidbu Jadranom, bez dodatnog ulaganja sredstava. Formiranjem teritorijalnih vojnih postrojbi nastoji se uštedjeti, dok novačenjem domaćih profesionalnih postrojbi Venecija dobiva pouzdanu vojsku koja neće poput stradiota olako pustiti utvrdu Osmanlijama. Republika nastoji utvrditi same gradove i time osigurati sigurna pristaništa i operativnu obalu. Stalno nastoji smanjiti vojne troškove fortifikacija i posada unutar gradova i zaleđa, zbog čega smanjenjem broja posada stradiota i slabo branjenim stražarnicama, Turcima olakšava njihovo osvajanje.

5. Popis literature

- I. Alduk, Tvrđava Kuk iznad Kučina, *Tusculum*, 2(2009), str. 71-83.
- I. Alduk, 2010, Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu, Zagreb: Ex libris, 2010.
- I. Alduk, Solinske utvrde (II)- Mletački kaštel na mostu, *Tusculum*, 11(2018), str. 107-122.
- M. Ančić, 2006, Srednjovjekovni Omiš; u *Omiš i Poljica*, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 47-66.
- D. Babić, Opis Trogira i njegova teritorija s kraja XVI. stoljeća, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 24(2012), str. 9-53.
- Bašić Alerić, A., Mletačka vojna arhitektura na kopnu i Jadranu između 16. i 17. stoljeća, *Ars Adriatica*, 5 (2015),str. 239-243
- M. Bertoša, 2002, *Izazovi povijesnog zanata: Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb: AB, 2002.
- S. Bertoša, 2003, *Svjetska povijest modernoga doba: (XVI.-XIX. stoljeće): s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*, Zagreb: Profil International, 2003.
- J. Čuzela,2005, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2005.
- L. Čoralić, N. Balić Nižić, Iz hrvatske vojne povijesti- croati a cavallo i soldati albanesi, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća, *Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. Znan. Hrvat. akad. znan. umjet.*,24(2006), str. 71-130.
- L. Čoralić, Mletačka kažnjenička galija Dolfino, njezin upravitelj Šibenčanin Dujam Franjo Zek Mišević i hrvatski galijoti (1774.-1778.), *Povijesni prilozi*, 48(2015), str. 129-151.
- Ch. Diehl, 2006, *Mletačka republika*, Zagreb : Tipex, 2006.
- T. Farkaš, Oružani sukobi Mletačke Republike i Osmanskog Carstva kroz 16. i 17. stoljeće, *Essehist:časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 7(7) (2015). str. 61-67.

- I. Glavaš, I. Šprljan, Utvrde u šibenskom campo di sotto – ostaci kaštela Vrpolje i kule Parisotto, Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 7 (2016), str.135-146.
- I. Glavaš, I. Šprljan, Kule na ulazu u Kanal sv. Ante- neodvojivi dio šibenskih fortifikacija, *Ars Adriatica*, 8(2018), str. 47-60.
- D. Kečkemet, Splitska utvrda Kamen, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 22(1980), str. 120-136.
- D. Klen, 1962, *Galijoti i ratni brodovi na vesla u našoj prošlosti, Pomorski zbornik: Povodom 20- godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, Zagreb: JAZU.
- D. Klen, 1986, *Šćavunska vesla-Galije i galijoti na istočnoj obali Jadrana*, Pula, Rijeka: Sedmo kolo.
- V. Kovačić, Omiška tvrđava Starigrad, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25(1985), str. 161-184.
- V. Kovačić, Fortifikacije grada Omiša, *Rad. Inst. povij. umjet.*, 16(1992), str. 29-40.
- V. Kovačić, Gradski kaštel u Trogiru: prilog proučavanju fortifikacija ranog XV. Stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42(2011), str. 95-120.
- M. Kuvačić, Split i Poljica- odnosi kroz povijest, *KB*,37(2011), str. 7-32.
- F. Ch.Lane, 2007, *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga,2007.
- I. Lučić, 1979, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, Split: Čakavski sabor, 1979.
- M. Matešić, M. Ursić, Urbano nasljeđe grada Zadra kroz stoljeća, *Essehist*, 6(2014), str. 30-36.
- E. Mallett , J. R. Hale, 2009, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617.*, London and New York: Cambridge University Press, 2009.
- B. Nadilo, Tvrđava sv. Nikole ispred ulaza u šibensku luku, *Građevinar*, 53 (2001), str. 747-753.

- G. Novak, Naše more, Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962, JAZU, 1962, str. I-XVII.
- G. Novak, 1976, Šibenik u razdoblju mletačke vladavine (1412-1797); u Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976, str.133-289.
- G. Novak, 2004, *Prošlost Dalmacije, knjiga prva*, Split: Marjan tisak, 2004.
- N. Markulin, Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1648. do 1718. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59(2017), str. 251-287.
- N. Markulin, 2015, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.-1699.) do Požarevačkog mira 1718.*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2015.
- M. Pavić, Prikazi plovila u jadranskim izolarima 16. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 47(2014), str. 185-205.
- I. Pederin, 1990, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.1797)*, Zadar: Zadarska tiskara, 1990.
- Š. Peričić, 1989, *Vojna krajina u Dalmaciji*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1989.
- T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić, 1987, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar: Narodni list, 1987.
- D. Ribić, 2017, *Arheološka topografija sela Primorski dolac*, Diplomski rad, Zadar: zir.nsk.hr
- G. Stanojević, 1973, *Senjski uskoci*, Beograd: Vojnoizdavački zavod,1973.
- S. M. Traljić, *Tursko mletačke granice u Dalmaciji u XVI I XVII st.*, JAZU, 2(1973) str. 447-458.
- J. Vrandečić, 2013, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku : mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split : Filozofski fakultet, 2013.
- J. Vrandečić, M. Bertoša, 2007, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam international.

A.Žmegač, Zadarske utvrde 16. stoljeća, *Rad. Inst. povij. umjet.*, 27(2003), str. 107-118.

A.Žmegač, 2009, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.

A.Žmegač, Još jedan stari prikaz šibenske Utvrde sv. Nikole, *Rad. Inst. povij. umjet.*, 33(2009b), str. 77-82.

6. Prilozi

Slika 1. grad Zadar oko 1570. godine. (preuzeto iz A.Žmegač,2003,str.108.)

Slika 2. Prikaz ideje fortifikacijskog izgleda Zadra oko 1565. godine. (preuzeto iz A. Žmegač, 2003,str.114.)

Slika 3. Šibenik s okolicom. (preuzeto iz A. Žmegač, 2009b,str.78.)

Slika 4. Prikaz tvrđave Sv. Nikole i kanala sv. Ante.

(<https://www.wish.hr/stamena-opasna-ljepotica-tvrđava-svetog-nikole/> 3.11.2020.)

Slika 5. Tvrđava sv. Nikole.

(<https://www.wish.hr/stamena-opasna-ljepotica-tvrđava-svetog-nikole/> 3.11.2020.)

Slika 6. Južna obala u Trogiru i kaštel Kamerlengo s lijeve strane, kraj 19. stoljeća. (preuzeto iz V. Kovačić, str. 97.)

Slika 7. Split prije izgradnje utvrda u 17. stoljeću A. se Ville, 1630. godine. (preuzeto iz A. Žmegač, 2009, str. 80.)

7. Sažetak

Mletački vojni sustav kopnenog dijela Dalmacije u 16. stoljeću

Do šesnaestog stoljeća borba protiv Osmanlija vodila se u zaleđu Dalmacije. Hrvatski gradovi hrabro su čuvali put ka dalmatinskim komunama, no padom Knina, Skradina i konačno Klisa 1537. godine u osmanske ruke, Mlečani uviđaju kako sada ovise sami o sebi. Započinju s projektom utvrđivanja glavnog, strateški važnog grada Dalmacije, Zadra. Paralelno s uređivanjem bastionskog sustava u Zadru, prema novim načelima izgradnje donose se prijedlozi kako bi se zaštitili i ostali gradovi. No, zbog nepovoljnog položaja Šibenika, Trogira i Splita, financirana je jedino izgradnja utvrde sv. Nikola kako bi se onemogućilo da neprijatelj priđe Šibeniku s morske strane. Poradi smanjenja troškova Venecija uvodi u Dalmaciju sustav teritorijalne vojske sastavljene od domaćeg stanovništva. Ono je imalo obvezu služiti u teritorijalnoj vojsci, *cernidi*. Usavršavanjem vatrenog oružja dolazi do promjena u načinu ratovanja. Postrojbe se sklanjaju unutar zidina, a sve više se u bitkama upotrebljavaju lake konjaničke postrojbe i artiljerija. Povrh sustava teritorijalne vojske koji se razvija u 16. stoljeću, dolazi do razvitka vojnog poduzetništva u Dalmaciji. Pješачke i konjaničke prekomorske postrojbe koje dolaze iz Dalmacije Mlečani nazivaju *Oltramarini*. Pod tim nazivom objedinjuju elitne konjaničke, pješачke i mornaričke postrojbe *Croati a cavallo*, *Soldati Albanesi* i *Barche armate croate* sastavljene od Hrvata i Albanaca, koje sudjeluju u obrani Dalmacije ali i u ratovima u *Terrafermi*. Dalmacija je za Veneciju u 16. stoljeću sporedno ratište, pažnju usmjerava ponajviše na utvrđivanje Zadra, dok formiranjem teritorijalnih vojnih postrojbi nastoji uštedjeti, a novačenjem domaćih profesionalnih postrojbi dobiti pouzdanu vojsku.

Ključne riječi: vojni sustav u Dalmaciji u 16. stoljeću, Bastionski sustav, Mletačka Republika, *Cernida*, *Oltramarini*, *Croati a cavallo*.

8. Summary

The Venetian military system of the mainland of Dalmatia in the 16th century

Until the sixteenth century, the struggle against the Ottomans was fought in the hinterland of Dalmatia. Croatian cities bravely guarded the road to the Dalmatian communes, but with the fall of Knin, Skradin and finally Klis in 1537 into Ottoman hands, the Venetians realized that they now depend on themselves. They are starting a project to establish the capital, strategically important city of Dalmatia, Zadar. In parallel with the arrangement of the bastion system in Zadar, according to the new principles of construction, proposals are made to protect other cities. However, due to the unfavorable position of Šibenik, Trogir and Split, only the construction of the fortress of St. Nikola in order to prevent the enemy from approaching Šibenik from the sea. In order to reduce costs, Venice introduced a system of territorial armies composed of the local population in Dalmatia. It had an obligation to serve in the territorial army, *cernida*. With the improvement of firearms, there are changes in the way of warfare. Troops are sheltering inside the walls, and light cavalry and artillery are increasingly being used in battles. In addition to the system of territorial army that developed in the 16th century, there was the development of military entrepreneurship in Dalmatia. The Venetians call the infantry and cavalry units coming from Dalmatia the *Oltramarini*. Under this name, they unite the elite cavalry, infantry and naval units *Croati a cavallo*, *Soldati Albanesi* and *Barche armate croate* composed of Croats and Albanians, who participate in the defense of Dalmatia but also in the wars in the terrafer. Dalmatia was a minor battlefield for Venice in the 16th century, focusing mostly on the fortification of Zadar, while by forming territorial military units it sought to save, and by recruiting domestic professional units to obtain a reliable army.

Key words: military system in Dalmatia in the 16th century, bastion system, Venetian Republic, *Cernida*, *Oltramarini*, *Croati a cavallo*.

